

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

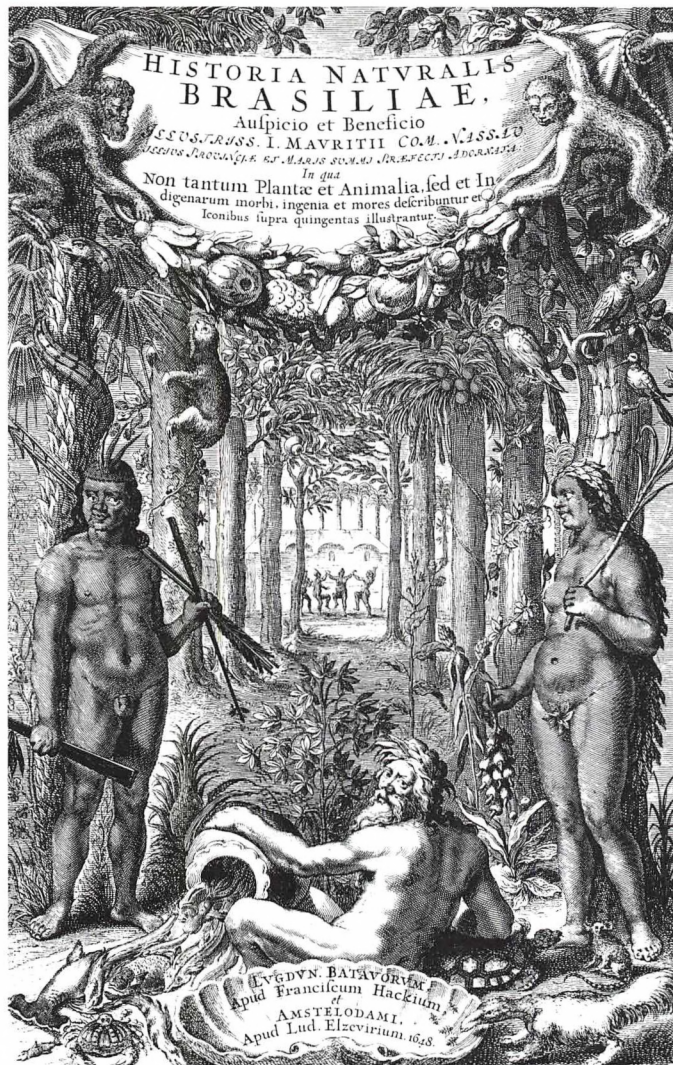

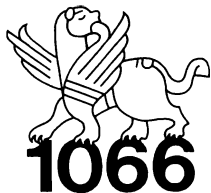
1066

33. årgang nr. 2 2003

August

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.1066.dk

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holten, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holten@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktører

Kasper Elmquist Jørgensen & Trine Lassen
anmeldelsesred@1066.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen & Christian Nicolaisen
layout@1066.dk

Redaktion

Benjamin Asmussen, Christina Ax, Martin Bork, Michael Gelting, Anne Katrine Gjerløff, Birgitte Holten, Pernille Ipsen, Kasper Elmquist Jørgensen, Pelle Larsen, Trine Lassen, Gunvor Simonsen, Mia Münster-Swendsen, Sniff Nexø, Christian Nicolaisen, Anders Holm Rasmussen

Ekspedition

1066
c/o Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
ekspedition@1066.dk

Priser

32. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

33. årgang nr. 2, august 2003

Gunvor Simonsen

Nye og gamle perspektiver på dansk kolonihistorie 3

Mark Mau

„Af politiske grunde“
– Økonomiens funktionalisering for politiske formål under besættelsen 14

Jørgen Mikkelsen

Europæisk byudvikling ca. 1500-1800
– En oversigt over nyere forskning 24

Anmeldelser

Jens Peter Ægidus (ovs.): Orknøboernes saga
(Kim Lembek) 39
Mette Skougaard (red.): Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet
(Michael Bregnsbo) 41
Ole Sohn: I kamp og kærlighed. Elna Hiort-Lorenzens dramatiske liv.
(Karen Steller Bjerregaard) 42
Jens Holger Schjørring: Nordiske Folkekirker i opbrud. National identitet og international nyorientering efter 1945.
(Jens Rasmussen) 45
Anette Borchorst: Kønsmagt under forandring.
(Biljana Eva Muncan) 46

Michaels Sterll

Sære sager i danske samlinger (II): En håndfuld visne blade
..... bagsiden

Forsideillustration: Titeltavle til *Marcgrave, Piso & Eckhout: Historia naturalis Brasiliae.*

Allerede her fastslås temaet om den lykkelige forening af to verdener under den gode fyrste. Neptun flankeres af det indianske par, hvor manden bærer jægerens redskaber, doventyret klatrer over en Vinranke, og anacondaen snor sig om den sagopalme, der endnu bærer navnet Mauritia efter den hollandske guvernør. Modsat bærer kvinden et Sukkerrør og en Caju fra hver sin verden, men papegøjen hviler over en Passionsblomst fra den nye. Dens karakteristiske blomst optræder yderligere i endnu mere fremhævet placering. Myreslugeren får serveret dagens frokost af en klassisk muslingeskal, og i midten peger Maniok og en række andre sydamerikanske planter mod gruppen af dansende vilde foran den karakteristiske sukkermølle. Alle billedets personer, gud som mennesker, er aldeles splittermøgne, men dette træk er svært at indpasse i en ikonografisk tolkning. Den gode fyrstes navn fremstår helt i toppen omgivet af en symfoni af frugter fra Asien og Afrika, Europa og Brasilien. Et politisk program i naturhistorisk formulering.

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Nye og gamle perspektiver på dansk kolonihistorie

Hvorfor gjorde slaverne på sukkerplantagerne i Caribien ikke oprør oftere? Hvad var deres handlemuligheder – hvornår kunne de yde modstand og hvornår måtte de tilpasse sig slaveriet? Den caribiske historieskrivning har på forskellige måder forsøgt at svare på hvilke forhold og mekanismer, som sikrede slaveriets vedligeholdelse. I artiklen gennemgås nogle af de væsentligste retninger inden for britisk caribisk og dansk vestindisk historieskrivning, og det diskuteres, hvordan de forholder sig til slaveriet. Samtidig diskuteres det, hvordan caribisk og dansk vestindisk historieskrivning kan hente inspiration fra postkolonialismen. Denne tilgang til studiet af kolonialisme har bidraget til nye måder at forstå magtanvendelse på, og derfor kan den bidrage til at udvide forståelsen af slaveriet i Caribien. Måske kan denne inspirationskilde også få flere danske historikere til bidrage til nytænkningen inden for den caribiske historieskrivning.

Af Gunvor Simonsen, ph.d.-stipendiat, Det Europæiske Universitetsinstitut, Firenze

I 1985 spurgte antropologen Karen Fog Olwig de danske kolonihistorikere: ”Hvad vi skal med den danske kolonihistorie?”. Spørgsmålet kan nemt fejles af vejen – historievidenskaben kan og bør ikke underlægges krav om snæver funktionel anvendelighed. Men alligevel – spørgsmålet peger på, at kolonihistorien også er del af nutiden, og kolonihistorikere må forholde sig til, hvordan deres praksis spiller sammen med nutiden. Olwigs spørgsmål var ikke uskyldigt – bagved lå en grundlæggende kritik af den danske kolonihistoriske forskning. Ved udelukkende at fokusere på det danske aspekt af kolonihistorien risikerede forskningen ifølge Olwig at understøtte romantiske forestillinger om en svunden dansk guldalder, hvor Danmark var et imperium, selvom det ganske vist var lille. I stedet mente Olwig, at den danske kolonihistorie måtte højne sin teoretiske bevidsthed, knytte sig til kolonialismens bredere historie, og endelig at den måtte bedrives med udgangspunkt i den koloniale situation, hvor forskellige grupper med hver deres økonomiske, sociale og kulturelle baggrund mødtes.¹

I denne artikel skal Olwigs spørgsmål undersøges. For det første ved at sammenligne britisk caribisk og dansk vestindisk

historieskrivning og ved at diskutere, hvad den hidtidige forskning har stået for. For det andet ved at pege på, hvilke nye perspektiver forskningen om Dansk Vestindien kan hente fra andre måder at studere kolonialisme på. Den caribiske historieskrivning afspejler nemlig ikke situationen for studiet af kolonialisme som sådan. Her har *postkolonialisme*, den koloniale variant af poststrukturalisme, spillet en afgørende rolle i diskussionen om, hvordan studiet af kolonialisme bør gribes an. Den postkoloniale tilgang til studiet af kolonialisme er her en samlebetegnelse for en tilgang, der er anvendt af en lang række forskellige historikere, antropologer og litterater, som alle har det tilfælles, at de ønsker at skrive historier, der viser, at historien i sin bredeste forstand – produktive forhold, sociale relationer, kulturelle udtryk – er konstruerede og ikke kan forklares som givne fakta.

De har med andre ord det til fælles, at de afviser at beskrive virkeligheden som bestående af essentielle meningsgivende komponenter. I stedet opfattes virkeligheden som konstrueret af samfundets aktører. Derfor bliver udgangspunktet for en forståelse af kulturelle og sociale fænomener en undersøgelse af, hvordan disse fæno-

mener bliver tillagt mening (konstrueret), snarere end en undersøgelse af deres eksistens som en funktion af underliggende strukturer. Strukturen opstår i denne position i nært samspil med og får mening gennem de historiske aktører. Den anskuelse, at virkeligheden således ikke indeholder essentielle eller universelle kvaliteter, har været brugt til at gennemføre en omfattende kritik af europæiske forestillinger om ikke-europæiske kulturer og samfund.

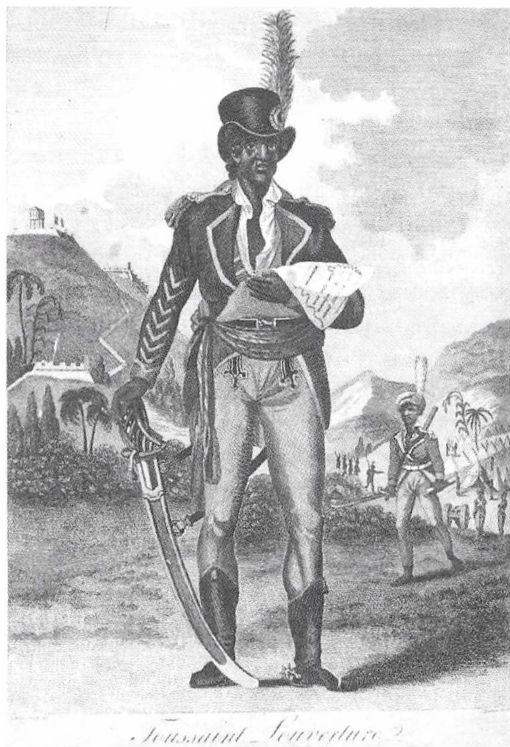
Metodisk har et af de væsentligste redskaber for denne gruppe teoretikere været diskursbegrebet. Det er ved at arbejde med dette begreb, at de har søgt at forstå forudsætningerne for det koloniale møde. Samtidig har disse undersøgelser ofte formålet at dekonstruere viden og antagelser, som ellers har været opfattet som objektive fakta. De har søgt at vise, at denne viden har en historie, en oprindelse som del af europæiske forsøg på at kolonisere omverdenen og altså ikke kan antages at være udtryk for sand erkendelse.

Den postkoloniale tilgang har hovedsageligt givet sig udtryk i en dybdegående kritik af den videnskabelige produktion, som har beskrevet koloniale mennesker og samfund ud fra den præmis, at de var essentielt forskellige fra europæere og europæiske samfund. Postkoloniale historikere viser i stedet, at de forskelle, som beskrives i videnskabelige afhandlinger eller i rejseberetninger, ofte er konstruerede og afspejler videnskabsmandens eller den rejsendes eget mentale univers. Samtidig har disse historikere med held forsøgt at skrive historie, som tager udgangspunkt i de koloniale subjekter i stedet for at skrive om europæiske kolonisatorer. Den postkoloniale tilgang har været en væsentlig inspirationskilde for studier af kolonialismens karakter i andre geografiske nedslagspunkter end det caribiske, og derfor skal det diskuteres, hvordan den kan bidrage til studiet af de caribiske slavesamfund. Men først skal vi se, hvordan den britisk caribiske og den dansk vestindiske historieforskning har forandret sig indtil nu.

Imperiets historie

I 1900-tallets første halvdel var det britiske og især amerikanske historikere, der dominerede historieskrivningen om de britisk caribiske øer. Deres hovedinteresse var en anden end selve forståelsen af de caribiske samfund og kolonialismens betydning for disse samfund. Amerikanernes interesse for regionen opstod parallelt med USA's ekspansion i det caribiske område og hang også sammen med interessen for at studere og forstå deres egen historie. Selvom kolonierne ofte blev studeret som selvstændige enheder, blev de også opfattet som del af en bredere kolonial og atlantisk historie og fremstillet som små hjul i den store mekanik, der styrede det britiske imperium. Samtidig blev de politiske kræfter, som bevægede historien, placeret i metropolen. De britiske historikere beskæftigede sig i højere grad end de amerikanske med de administrative og institutionelle sider af kolonierne, mens øernes økonomiske og sociale historie spillede en mindre rolle i deres fortællinger.² Ved at koncentrere sig om de administrative og institutionelle sider af kolonierne undgik briterne imidlertid også at skrive særlig meget om øernes afrocaribiske befolkning.

Blandt danske faghistorikere var det først i løbet af 1940'erne, at en egentlig interesse for kolonihistorie opstod. Af bredere værker gav denne interesse sig i første omgang udslag i serien *Vore Gamle Tropekolonier*, der udkom i 1952-53 og igen i 1966-67. Værket er stadig et af hovedværkerne til Dansk Vestindiens historie. Umiddelbart synes *Vore Gamle Tropekolonier* at være et forsøg på at skrive en fuldstændig historie om Dansk Vestindien. Alt bliver behandlet lige fra øernes økonomi, deres administration og plantagedriften til eurocaribernes dagligliv. Slaverne og afrocaribernes vilkår og muligheder hører vi dog kun om i temmelig skarpt afgrænsede afsnit, hvis informationer sjældent bruges i beskrivelsen af de andre dele af det dansk vestindiske samfund. I afsnittene beskrives afrocaribernes vilkår som ganske statiske, og derfor opstår

I 1804 blev staten Haiti dannet efter næsten 15 års krig. Lederen af slavernes oprør, Toussaint L'Ouverture, var en strålende militærbegavelse. I 1801, efter 6 års krig, udstedte han en forfatning for øen, hvori han blev udnævnt til guvernør for livet – det skete kun kort tid, før Napoleon i Frankrig gjorde det samme for sig selv. L'Ouvertures egenrådige politik blev dog Napoleon for meget, og i 1802 blev styrker sendt ind for at overtage øen og genindføre slaveriet. L'Ouverture blev forrådt af nogle af sine generaler og endte sit liv i fransk fangenskab, men det lykkedes ikke franskmændene at genindføre slaveriet. (I Marcus Rainsford: An historical account of the black empire of Hayti, London 1805).

det indtryk, at afrocariberne står uden for historien. Det nærmeste, forfatterne kommer på en fælles ramme eller optik for deres projekt, er at beskrive Danmark som kolonimagt, og derfor får administrationen og dens politiker en temmelig stor vægt i behandlingen. Hermed lægger *Vore Gamle Tropekolonier* sig op ad de fremstillinger, der blev skrevet af de britiske historikere i især første halvdel af 1900-tallet, der som nævnt ofte fokuserede på de administrative og institutionelle aspekter ved koloniernes

ledelse. Det sidst udkomne brede værk fra en dansk historikers hånd, nemlig Ole Hornbys bidrag til Politikens *Danmarks Historie Kolonierne i Vestindien* fra 1980, ændrer ikke afgørende ved den synsvinkel, som præger *Vore Gamle Tropekolonier*.³

Introduktionen af økonomiske og sociale strukturer – James og Williams

Allerede før udgivelsen af *Vore Gamle Tropekolonier* var der blevet sat spørgsmålstejn ved den måde at skrive kolonihistorie på, som forfatterne til *Vore Gamle Tropekolonier* brugte. I 1938 udkom C. L. R. James' studie af revolutionen på St. Dominique. James havde studeret marxismen; han blev senere trotskist. Inspirationen herfra medvirkede til, at han i *The Black Jacobins. Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* søgte at beskrive og identificere de samfundsgrupper, som fandtes på St. Dominique i 1790'erne. Han satte fokus på de forskellige og ofte modsatrettede interesser, som prægede disse grupper, samt interessernes forankring i ejerskabet af jord.⁴ Herudover indsatte James også afrocariberen som aktør i sin egen historie. *The Black Jacobins* er nemlig også historien om afrocariberen, specielt slaven, der på trods af hård udbytning fremtræder som en værdig bærer af civilisationen. Det er således med fornemmelsen af lederen af slavernes oprør Toussaint L'Ouvertures afgørende betydning for dannelsen af staten Haiti i 1804, at læseren forlader bogen.

1938 var også året, hvor Eric Williams fik sin ph.d.-grad for den afhandling, der i 1944 blev til værket *Capitalism and Slavery*.⁵ Værket har haft og har stadig afgørende betydning for caribisk historieskrivning og i det hele taget for forståelsen af kolonialismens indflydelse i kolonierne og i Europa. I *Capitalism and Slavery* argumenterer Williams for, at slavehandlen og plantageslaveriet skabte den kapital, som gav startskuddet til den industrielle revolution i Storbritannien. Endvidere mente Williams, at slavehandelen og plantageslaveriet i 1800-tallets slutning ophørte med

at være profitabelt, og at det således var økonomiske snarere end humanitære overvejelser, der førte til ophævelsen af slavehandel og slaveri i de britiske kolonier. Selv om *Capitalism and Slavery* repræsenterede et afgørende opgør med tidligere historikeres mere glorificerende historier om britisk kolonialisme, opererede Williams stadig med et perspektiv, der satte kolonimagten i første række.⁶

Den caribiske socialhistorie

Parallelt med oprettelsen af University of the West Indies og med uafhængigheden for en del af de britiske caribiske øer opstod en interesse, især blandt caribiske historikere, for at skrive historien om de caribiske samfund fra et caribisk perspektiv. En af de væsentligste repræsentanter for denne gruppe var historikeren Elsa Goveia. Hendes interesse for spørgsmålet om slaveriets betydning for samfundet udmøntede sig i værket *Slave Society in the British Leeward Islands* fra 1965.⁷ Goveias interesse hang sammen med hendes kritik af Williams. I artiklen *New Shibboleths for Old* fra 1961 argumenterer hun for, at Williams' fokus på de økonomiske sammenhænge mellem kolonier og kolonimagt, altså på det britiske imperiums historie, efterlod det indtryk, at caribisk historie ikke i sig selv var interessant.⁸

I Goveias beskrivelse af det vestindiske samfund undersøgte hun forudsætningerne for, at størstedelen af slaverne havde "the lowest status, the lowest standard of living, and the lowest expectation of life and of freedom".⁹ Goveia var strukturalistisk orienteret, men hun arbejdede med andre strukturer end James og Williams – nemlig de sociale og tildels kulturelle strukturer, som var del af slavesamfundet. Hun undersøgte, hvordan race blev grundlaget for og legitimeringen af slavesamfundet. Det var de sociale strukturer, som interesserede hende, mens enkelte sociale aktører indtog en mindre væsentlige rolle i den historie, hun skrev.

Af nyere brede værker om Dansk Vestindien er det mest spændende *Slave Society in the Danish West Indies* fra 1992 skrevet

af jamaicaneren Neville A. T. Hall. Han behandler slaveriets betydning for samfundsindretningen i tematisk afgrænsede afsnit. Tilgangen åbner, fordi den er kombineret med et indgående studie af samtidigt kildemateriale, for inspirerende og nye forståelser af dansk vestindisk historie og specielt af afrocaribernes situation i det dansk vestindiske slavesamfund. Halls forståelse af de teknikker, hvormed den eurocaribiske dominans blev opretholdt, er imidlertid ikke overbevisende. Slavernes undertrykkelse er for Hall et spørgsmål om "hegemonic control".¹⁰ Og hermed ligger han på linie med Elsa Goveia, der mente, at de hvide "needed to persuade the other groups to accept the established white control of the political system and of society" for at opretholde den samfundsindretning, de ønskede.¹¹ For at svare på, hvorfor slaverne ikke oftere gjorde oprør i et samfund, hvor den store numeriske forskel mellem slaver og ejere (i den sidste halvdel af 1700-tallet udgjorde slaver 80-90 procent af befolkningen) var så overvældende, inddrager Hall og Goveia altså begrebet hegemoni. At begrænse undertrykkelsen til at bestå af udøvelsen af kontrol og de undertryktes accept af deres egen situation kræver imidlertid en ganske stor tiltro til, at slaverne faktisk accepterede den herskende eurocaribiske ideologi. Det er denne accept, som de nyeste udviklinger inden for caribisk historieskrivning har sat spørgsmålstegn ved.

De seneste udviklinger – en caribisk kulturhistorie

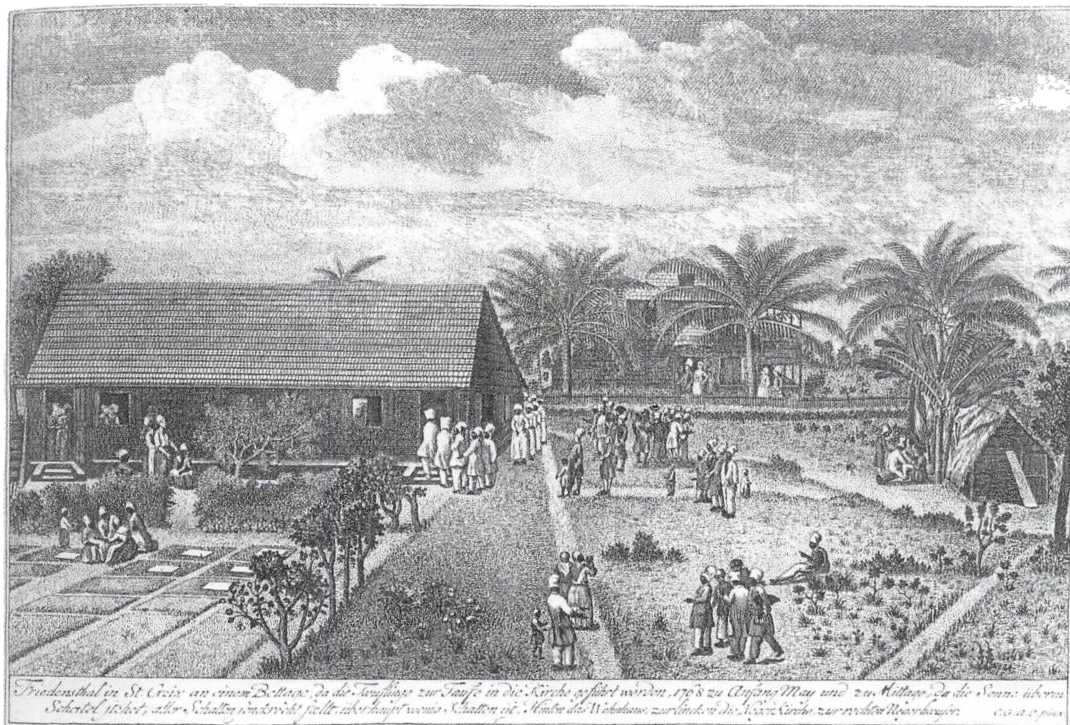
Med undtagelse af James' fremstilling af den haitianske revolution har størstedelen af historieskrivningen om Caribien understreget slaveriets negative og ødelæggende konsekvenser for de caribiske samfund og afrocariberne. Når afrocariberne var med i historien som andet end varer og arbejdskraft, blev hovedvægten lagt på deres rolle som ofre for brutal økonomisk udnyttelse. Resultatet var historiske fremstillinger, hvor afrocariberne fremstod uden handlekraft og

i sidste ende uden egen subjektivitet og uden historie. Der har været to reaktioner på denne type historie – reaktioner som begge kan ses som et skridt væk fra strukturalistisk orienterede tilgange til forståelsen af historien.

Den ene reaktion har fokuseret på slavernes muligheder for at agere kreativt og skabende i forhold til deres samfundskabte underordning. Denne reaktion, som tog fart i 1980'erne, er bl.a. repræsenteret ved historikeren Michael Craton og fra dansk side antropologen Karen Fog Olwig.¹² Ønsket har været at skrive om afrocariberne som aktører med mulighed for at præge deres egen tilværelse. Selvom det koloniale møde bliver fremstillet som en situation, hvor slaver og herrer konstant forhandler om, hvilke magtpositioner de hver især kan indtage, ændres billedet af den vestlige kultur

og kolonialismens indflydelse på de caribiske samfund ikke væsentligt i denne tilgang. Hovedpointen bliver nemlig, at slaverne kunne handle på trods af undertrykkende strukturer, men selve strukturbegrebet og måden hvorpå det anvendes, sættes der ikke spørgsmålstegn ved. Denne tilgang er blevet kritiseret for, at den ofte overser omfanget af de vilkår, som trods alt begrænsede slavernes og afrocaribernes mulighed for at agere.¹³ I forhold til tidligere forståelser af afrocaribernes muligheder i slavesamfundet har tilgangen imidlertid nuanceret og er stadig med til at nuancere billedet af kolonialismens indflydelse på de koloniserede subjekter.

Antropologen Karen Fog Olwig har som den første søgt at skrive en historie om det dansk vestindiske samfund, der fokuserer på, hvordan afrocariberne udnyttede de

Herrnhuternes plantage Friedensthal på St. Croix. I 1766 blev C.G.A. Oldendorp udsendt for den Herrnhutiske menighed for at skrive om dennes missionen i Dansk Vestindien. På hans fremstilling af plantagens liv en bededag, hvor slavebørnene skal døbes, ånder alt ro og fred. Man må spørger sig selv, om Friedensthal virkelig var så ordentlig, som billedet viser. Hvis man ikke viste det, kunne slaverne godt gå for at være europæiske menighedsbørn. (Stukket af G.P. Nussbiegel efter forlæg af C.G.A. Oldendorp 1768).

muligheder, de havde i det caribiske samfund. Hovedtesen i Olwigs forskning er, at afrocariberne på St. Jan har været i stand til at skabe en egen kultur, der siden slavesamfundets opstod i begyndelsen af 1700-tallet forholdsvis kontinuert har præget dette øsamfund. Den afrocaribiske kulturs opståen forbindes af Olwig med slavernes jordlodder, hvor de måtte dyrke en del af deres mad.

Kun en anke skal her rejses mod Olwigs bog *Cultural Adaption and Resistance on St. John* fra 1985. På trods af at titlen indikerer, at hun også beskæftiger sig med slavernes modstandsformer, og det derfor ville have været relevant at analysere, hvilket system slaverne var oppe i mod, er denne analyse temmelig mangelfuld. Afrocaribisk kultur opstår hos Olwig i eurocaribernes fravær og altså ikke i sam- eller egentligt modspil med eurocaribiske forsøg på at præge dem.

Den anden reaktion har først og fremmest været fremført af historikeren og forfatteren Edward/Kamau Brathwaite. Med sit værk *The Development of Creole Society in Jamaica 1770-1820* fra 1971 har Brathwaite introduceret en anderledes ramme for forståelsen af mødet mellem europæisk og afrikansk kultur i Caribien. Centralt for Brathwaites forståelse af britisk caribisk historie er begrebet kreolisering. For Brathwaite er kreolisering "a way of seeing the society, not in terms of white and black, master and slave, in separate nuclear units, but as contributory parts of a whole".¹⁴ Selve det kreolske samfund bliver derfor ikke kun opfattet som basis for undertrykkelse og brutalitet, men også som stedet hvorfra nye forståelser af historien og mennesket kan opstå. Brathwaite lægger mere vægt på, hvordan forskellige afrikanske kulturer har medvirket til at skabe caribisk kultur i dag, end hvordan europæiske kulturer har bidraget til dette. Fremhævelsen af afrikansk kultur har i det hele taget været væsentlig for de forskere, som har beskæftiget sig med kreoliseringen. Således mener f.eks. litteraturforskeren Anto-

nio Benítez-Rojo, at den egentlige kreolisering fandt sted i de tidlige caribiske samfund. Mens sukkerplantagerne endnu ikke havde vundet frem, var der nemlig mere rum for en ligeværdig udveksling mellem europæisk og afrikansk kultur.¹⁵ Denne vægtning er forståelig i lyset af situationen på mange caribiske øer i dag. Her er det væsentligt at skabe et nutidigt samfund, der kan opleves som et meningsfyldt udgangspunkt for øernes beboere og ikke blot som et tvunget eksil. Brathwaite søger derfor i sine tekster "a journey into the past and hinterland which is at the same time a movement of possession into the present and future" hvorved "we [afrocariberne] become ourselves truly our own creators".¹⁶

Dansk vestindisk historieskrivning

I løbet af de sidste tredive år har den dansk vestindiske historie ændret sig, og det skyldes primært de bidrag caribiske historikere er kommet med. Både socialhistorien og aktørperspektivet har således fundet vej til den dansk vestindiske historieskrivning. Fælles for dem er, at de sigter mod at skrive historien om afrocaribernes vilkår og muligheder i de caribiske samfund. Samlet set må dansk vestindisk historie altså siges at have bevæget sig ganske langt; fra *Vore Gamle Tropekolonier* til Neville Hall og Karen Fog Olwig. Men det er også sigende, at danske historikere stort set ikke har bidraget til udviklingen af den caribiske historieskrivning. Måske skyldes det, at nytænkningen inden for caribisk historie primært har drejet sig om at vende fokus mod den afrocaribiske del af de vestindiske slavesamfund og mod de samfund, som opstod efter slaveriet ophævelse – og det har åbenbart ikke inspireret danske historikere.

De historikere, bl.a. Hall, der har søgt at skrive historien om Dansk Vestindien med udgangspunkt i opfattelsen af øerne som slavesamfund, har i høj grad betragtet undertrykkelsen som et faktum, et produkt af krydsningen mellem plantagedrift og slaveri og de heraf følgende økonomiske relationer. De har derfor undersøgt under-

trykkelsens følger for den afrocaribiske befolkning, og hvordan afrocariberne reagerede på denne undertrykkelse. Samtidig har de også diskuteret, hvordan man meningsfyldt kan forstå og kende forskel på henholdsvis modstand og tilpasning. At produktionsforhold og økonomisk ulighed var en af forudsætningerne for den ulige magtrelation mellem afro- og eurocaribere er en væsentlig pointe. Denne indsigt følges imidlertid ofte af en forståelse af slavesamfundets grupperinger, der tager afsæt i hudfarve, der antages a priori at være en meningsfuld forklaring på forskel. I sit bidrag til *General History of the Caribbean* skriver historikeren Gad Heuman f.eks., at magtforskellene i de caribiske samfund var baseret på hudfarve. I forbindelse med Dansk Vestindien har historikeren Jørgen Bak Christensen udtrykt det således: "farven adskilte befolkningen i 2 sociale halvdele, indenfor

hvilke man placeredes efter status".¹⁷ I stedet for at opfatte den sociale forskel mellem sort og hvid som konstrueret med det formål netop at skabe indtrykket af struktur, ses farven som struktur i sig selv. Man kunne sige, at disse forskere adopterer en forestilling om, at visuel orden – for så vidt der har været en sådan – repræsenterer en underliggende struktur og har en situation-suafhængig mening. Men ved at standse her står man tilbage med et temmelig unuanceret billede af magtens betydning i det vestindiske samfund. For det første fordi man forstår magten som endimensional, den strækker sig fra europæerne og ned til slaverne, og for det andet fordi magten først og fremmest er blevet beskrevet via undertrykkelsens resultat snarere end via dens iværksættelse og anvendelse. Forskningen i slavernes modstandsformer har gjort meget for at ændre opfattelsen af de strukturelle

Middagsselskab hos kontrollør Claus Schoningg. Der var ikke mange hvide kvinder i Vestindien og fru Schoningg, der sidder for bordenden, har da også kun hvide mænd til bords. Bordet er veldækket, og gæsterne bliver betjent af en "En Opartende Mulatinde" og en "Opartende Neger som vifter Fluerne fra Bordet". De slaver, som arbejdede i huset, var ofte materielt privilegerede i forhold til markslaverne, men nærheden til eurocaribere gjorde at de i højere grad var udsat for deres ejeres vilkårlige luner. (H.G. Beenfeldt. Maj 1796. Bly og akvarel på papir. Privateje).

vilkårs betydning for det vestindiske samfunds aktører, men den har ikke bidraget væsentlig til en forståelse af, hvordan magten fungerede ved at påvirke alle grupper i slavesamfundet – både slaverne, slaveejerne, de frigivne slaver, de fattige europæere osv.

Nye perspektiver på Dansk Vestindien – disciplinering og kulturmøder

Når man skal svare på spørgsmålet om, hvad kolonihistorien skal bruges til, viser det sig ikke overraskende, at svaret hverken er kort eller entydigt. Olwig har valgt sin udlægning. Hun har skrevet historien om dannelsen af et afrocaribisk samfund – forståeligt nok fordi hun formoder, at det er relevant for US Virgin Islanders i dag. Hun kan siges at tage afsæt i Brathwaites ønske om at skabe mulighederne for, at slaverne får plads i den caribiske historie som skabere af de samfund, de lever i i dag.

Den afrocaribiske historie er imidlertid ikke den eneste relevante måde at skrive om de dansk vestindiske samfund på. Studiet af kolonialisme har i godt tyve år i stadig højere grad været præget af et ønske om at undersøge kolonialismen som en særlig diskurs, hvis iværksættelse indebar udviklingen af særlige ordens- og disciplinerings-teknikker. Denne diskurs opstod i Dansk Vestindien i mødet mellem slaveriet som institution og to kulturer, en nordvest-europæisk og en vest-afrikansk. At studere kolonihistorien som et møde, som skabte nye kulturelle formationer og krævede udviklingen af nye ordens- og disciplineringsformer peger på, at caribisk historie kan hente inspiration fra den postkoloniale tilgang. I dansk sammenhæng er denne tilgang også blevet navngivet konstruktivismen.¹⁵

I caribisk historieskrivning er der kun få og spæde forsøg på at udnytte de metodiske redskaber, som den postkoloniale tilgang tilbyder. I stedet synes caribisk historieskrivning at holde fast i forsøget på at kortlægge de strukturer, økonomiske og sociale, der påvirkede udviklingen af slavesamfundene. Det er historier, som i høj grad har søgt at præcisere objektive fakta, såsom f.eks.

sukkerproduktionens størrelse eller antallet af slaver. En mulig forklaring kan være, at postkolonialismen, ligesom postmodernismen, i sin radikale form risikerer at være politisk naiv – hvis man afviser tanken om, at virkeligheden består af essentielle kvaliteter, kan det blive svært at skelne mellem skidt og kanel. Det forhold komplicerer selvfølgelig måden, den postkoloniale position kan indtages på. Feministen og kritiker Gayatri Spivak har foreslået, at løsningen er at skelne mellem teori og praksis. Eller med hendes egne ord: „You pick up the universal that will give you the power to fight against the other side, and what you are throwing away by doing that is your theoretical purity“.¹⁹ I modsætning til den postkoloniale historieskrivning tilbyder den mere traditionelle socialhistorie via sit fokus på 'fakta', at fastholde slaveriet som en historisk realitet, der udgjorde og -gør en katastrofe for de caribiske samfund.

Postkoloniale forskere har som nævnt været optaget af at dekonstruere europæiske forestillinger om andre samfund og kulturer. Det væsentligste bidrag hertil er Edward Saids værk *Orientalism* fra 1979.²⁰ Heri beskrives de fleste europæeres forsøg på at forstå og beskrive orienten som led i en større kolonisering og konstruktion af Orienten. Bagved Saids fremstilling ligger en forestilling om, at de virkelige orientale subjekter repræsenterer en mere autentisk forståelse af deres omverden. Caribiens kreoliserede samfund har ikke udgjort et indlysende udgangspunkt for en sådan dekonstruktion. Afrocariberne er jo netop ikke mere autentiske, mere repræsentative for et virkeligt Caribien end eurocariberne, og derfor har denne strategi ikke været brugbar. Samtidig har caribiske historikere ikke haft andet valg end at godtage i hvert fald en del af de europæiske vidnesbyrd eurocariberne skabte. Afrocariberne har kun i meget begrænset omfang efterladt sig kildemateriale, som kan danne udgangspunkt for en mindre eurocentrisk fremstilling af den caribiske historie. En konsekvent afvisning af europæiske producerede kilder er

derfor ikke nogen farbar vej for den caribiske historieskrivning – det ville nemlig betyde, at afrikanernes efterkommere ikke ville få anden historie end en kritik af euro-pæernes fremstillinger af dem.

Historikeren Niels Brimnes kommer i artiklen *Dansk kolonihistorie mellem historievitenskaber og antropologi – et forslag til metode* med et bud på, hvordan det konkrete koloniale møde kan studeres samtidig med, at man fastholder pointen om, at den viden, kolonimagten havde om koloniale samfund, var eurocentrisk. Brimnes tager fat på de institutioner, der var direkte involveret i det koloniale møde – og dermed bringer han os tæt på kolonialismens primære aktører. Det koloniale møde må ifølge Brimnes studeres ved samtidigt at analysere de måder, hvorpå koloniale samfund blev beskrevet, og de handlinger koloniadministrationen foretog. Derved opnås nemlig en forståelse af, hvorledes beskrivelse og handling gensidigt konstituerer og begrunder hinanden eller med Brimnes' egne ord "undertrykkelseskosmologiens praktiske omsættelse til bestemte beherskelsesstrategier (og omvendt)."²¹ Det er denne diskurs eller denne dynamik, der ifølge Brimnes må danne udgangspunkt for en forståelse af mødet mellem kolonimagt og det for kolonimagten fremmede samfund. For Brimnes indebærer kortlæggelsen af denne undertrykkelseskosmologi dog primært identifikationen af europæiske fordomme om de koloniserede subjekter – fordomme om afrikanerens barnlighed og inderens upålidelighed. Det er selvfølgelig klart, at forstillinger om det koloniale subjekts karakter bidrog til at begrunde og måske specielt til at legitimere koloniadministrationens handlinger, men det er også klart, at samspillet mellem denne type subjekt-rettede forstillinger og handlinger ikke alene kan sige noget om de vilkår, kolonisamfundets forskellige grupper var underlagt.

En inspirerende metode til at undersøge det, som Brimnes i ovennævnte citat kalder beherskelsesstrategier, ses hos samfundsforskeren Timothy Mitchell. Han ser magtens

iværksættelse og anvendelse som et spørgsmål om de teknikker, der medvirker til at skabe en særlig repræsentation af virkeligheden. At Mitchell ikke taler om diskurs skyldes formodentlig, at han fokuserer på et fænomen, nemlig organiseringen af rummet og synet, snarere end på fortællinger om det koloniale subjekt. I stedet for at lade sin undersøgelse styre af reglerne for, hvad der kan siges/gøres og de deraf opståede sproglige kategorier, ser han på konstruktionen og betydningen af en særlig erfaring – nemlig organiseringen og oplevelse af rum – for det koloniale møde. I *Colonising Egypt* fra 1988 argumenterer Mitchell med udgangspunkt i verdensudstillingen i Paris i 1889 for, at den måde, europæere forstod Egypten på, var forankret i organiseringen af rummet som en udstilling.²² Udstillingen indebar, at virkeligheden måtte skabes som visuelt overskuelig. Mitchell undersøger, hvordan organiseringen af rummet blev brugt i Egypten, som et kontrolinstrument ved bl.a. at skabe visuelle indtryk af strukturel orden.

Mitchells bog er "addressed to the place of colonialism in the critique of modernity".²³ Kolonialismen bliver for ham et spørgsmål om, at europæere og egyptere overtager og gennemfører manipulationen af det omgivende samfund med forbilleder hentet i en europæisk forankret modernitet. Modernitet er med andre ord et eksklusivt europæisk fænomen, og kolonialismen er dette fænomens transplantation til ikke-europæiske samfund og kulturer. Det forhold, at kolonialismen kunne blive præget af og måske tildels opstå i mødet mellem koloniserede og koloniserende, overvejer Mitchell desværre ikke. I vestindisk sammenhæng bliver det imidlertid presserende at overveje et sådant spørgsmål. For det første fordi de vestindiske øer ikke har en ubrudt historie, der strækker sig tilbage til en før-europæisk eller før-moderne periode, og for det andet fordi de faktisk ikke blot er kopier af europæiske samfund, men opstod samtidig med, at man i Europa begyndte at rationalisere – tælle,

måle, veje, kategorisere og udregne – omverdenen. Disse bestræbelser slog også igennem hos statsmagten, der via rationalisering søgte at øge sine muligheder for at gribe styrende ind i befolkningens liv – alt sammen udviklinger som kan sættes i forbindelse med fremkomsten af moderne vestlige samfund.²⁴ Caribiens sukkerproducerede samfund var efter datidens forhold yderst moderne. De var præget af kapitalintensiv markedsorienteret masseproduktion og streng og detaljeret regulering af arbejdsstyrken, som blev institutionaliseret via slaveri og plantageproduktion. Samtidig var samfundene nye i den forstand, at der bogstavelig talt ikke var nogle oprindelige folk og institutioner at tage hensyn til. Disse forhold peger på, at der i de caribiske samfund ikke blot var tale om, at europæiske magt- og reguleringsstrategier blev genbrugt, og at de caribiske samfund gav anledning til nye former for magtudøvelse.

På trods af denne kritik af Mitchell har hans fremstilling den væsentlige styrke, at den understreger, at konstruktionen af rummet som overskueligt er en måde at gennemføre magten på. Dermed fjerner han sig fra en forståelse af diskurs som snævert bundet til sproglige udtryk og knytter undersøgelsen af det koloniale møde sammen med undersøgelsen af, hvordan basale fællesmenneskelige erfaringer manipuleres.

Mitchell inddrager altså et fænomenologisk perspektiv i studiet af kolonialismen og peger dermed på, at man for at forstå konstruktionen af de koloniale subjekter (uanset deres sociale position) må bevæge sig udover de forestillinger om den koloniale situation, som rettedes sig mod hvilken karakter de koloniserede subjekter havde. I forbindelse med studiet af Dansk Vestindien er hans væsentligste pointe da netop også introduktionen til, hvordan konstruktionen af menneskelige erfaringer kan bruges som udgangspunkt for en forståelse af det koloniale møde – af de magtformer, som udspillede sig i mødet, og af hvordan aktørerne kunne være til stede i dette møde. Ved at lade sig inspirere af Mitchells tilgang kan

man skabe sig et genstandsfelt, som omfatter alle grupper i det dansk vestindiske samfund. Dermed bliver det muligt at undersøge, hvordan de forskellige samfundsgrupper, på trods af den store forskel mellem dem, blev påvirket af de relationer, de havde til hinanden.

Det er klart, at dansk vestindisk historie kan blive vedkommende, hvis den handler om de mennesker, som i dag lever på US Virgins Islands, således som det er tilfældet med Olwigs eget bud på, hvad man kan bruge kolonihistorien til. Men dermed mister man den pointe, at kolonialismen opstod i et møde mellem flere kulturer, og at der i dette møde blev skabt nye måder at regulere og styre på og i sidste ende at leve på. Som vist her, er der meget inspiration at hente i postkolonialismen. Med udgangspunkt heri kan man undersøge kolonialismen som et særlig kulturmøde, der forandrede både de afrikanere, de europæere og de danskere, som deltog. Og en sådan forståelse af kolonialismen er noget af det, kolonihistorien kan bruges til i en samtid, hvor globaliseringen igen accentuerer mødet mellem dansk kultur (hvis der er sådan en) og andre kulturer.

Gunvor Simonsen

¹ Karen Fog Olwig: Hvad skal vi med dansk kolonihistorie. *Fortid og Nutid*, bd. XXXII. 1985, s. 68-70.

² I B.W. Higman's *Writing West Indian Histories*. London 1999, s. 65-85 gives en fin oversigt over disse historikere.

³ Ove, Hornby: *Danmarks historie. Kolonierne i Vestindien*. København 1980.

⁴ C. L. R. James: *The Black Jacobins. Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*. New York 1963 (1938).

⁵ Eric Williams: *Capitalism and Slavery*, New York 1961 (1944).

⁶ Sst. s. vii.

⁷ Elsa V. Goveia: *Slave Society in the British Leeward Islands at the End of the Eighteenth Century*. London 1965.

⁸ Elsa V. Goveia: *New Shibboleths for Old. Caribbean Quarterly*, vol. 10, no. 2. 1961, s. 50.

⁹ Elsa V. Goveia, 1965, s. 251.

¹⁰ Neville A. T. Hall: *Slave Society in the Danish West Indies: St. Thomas, St. John, and St. Croix*. Baltimore 199, s. 139.

¹¹ Elsa V. Goveia, 1965, s. 94.

¹² Michael Craton: *Testing the Chains*, Ithaca NY 1982 og Karen Fog Olwig: *Cultural Adaptation & Resistance on St. John. Three Centuries of Afro-Caribbean Life*. Gainesville 1985.

¹³ Sidney W. Mintz i Stephan Palmié (red.): *Slave Cultures and the Cultures of Slavery*. Knoxville Tennessee 1995, s. 12-22.

¹⁴ Edward Brathwaite: *The development of Creole society in Jamaica 1770-1820*. Oxford 1971, s. 307.

¹⁵ Brathwaite, 1971, s. 306-311 og Antonio Benítez-Rojo: *The Repeating Island – the Caribbean and the Postmodern Perspective*, Durham 1992, s. 41-47 og s. 72-81.

¹⁶ Citeret i Bill Ashcroft et al: *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London 1989, s. 147.

¹⁷ Gad Heuman i Franklin W. Knight (red.):

General History of the Caribbean, vol. III, Paris 1997, s. 138 og Jørgen Bak Christensen i Peter Jensen Hoxcer (red.): *Dansk kolonihistorie – Indføring og studier*, Århus 1983, s. 142.

¹⁸ Niels, Brimnes: Pragmatisk konstruktivisme – betragtninger om konstruktivisme og studiet af kultursammenstød. *Den Jyske Historiker*, nr. 88 2000, s. 92-117.

¹⁹ Gayatri Chakavorty Spivak: *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies and Dialogues*, New York 1990, s. 12.

²⁰ Edward W. Said: *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*, London 1995 (1978).

²¹ Niels, Brimnes: Dansk kolonihistorie – et forslag til metode. *Den jyske Historiker*, nr. 60 1992, s. 112.

²² Timothy Mitchell: *Colonising Egypt*. Cambridge 1991(1988), s. 1-33.

²³ Sst. s. 1

²⁴ Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence*. Oxford 1995, s. 1-17.

Særtilbud

Hvem var egentlig Svend Poulsen alias Gøngehøvdingen?

Hvorfor gav man jøderne opholdstilladelse i Danmark i det 17. og 18. århundrede?

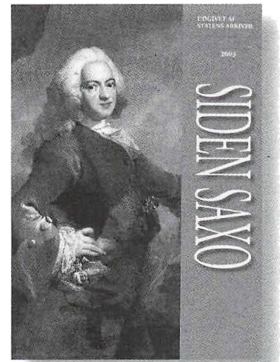
Hvordan gik det de danske udvandrere, der deltog i den amerikanske borgerkrig, og hvad var deres motiv?

Få svarene på dette og meget mere i denne årgang af Saxo.

Siden Saxo er Danmarks største historiske magasin, der spænder over Danmarks-historien fra vikingetid og frem til i dag. Siden Saxo lægger vægt på spændende, væsentlige og velformidlede historiske artikler.

Særtilbud: Siden Saxo udkommer fire gange årligt og koster normalt 160,00 kr. incl. moms og forsendelse. Men i perioden frem til den 30. september kan vi tilbyde tidsskriftet til kun 120,00 kr. Årgang 2003 nr. 1 er udkommet, og nr. 2 udkommer medio juni.

Magasinet kan bestilles på www.sidensaxo.dk eller på telefon 66 15 79 99.

”Af politiske grunde”

Økonomiens funktionalisering for politiske formål under besættelsen

Økonomien under besættelsen har længe været et forsømt forskningsfelt. Først i de seneste otte år har en ny historikergeneration sørget for at sætte besættelsestidens økonomiske spørgsmål på dagsorden. Man kan allerede tale om en ny og selvstændig forskningstradition i feltet, som er ved at blive udbygget med flere igangværende undersøgelser om bl.a. landbrug, fiskeri og industri. Denne nye forskningstradition er dog endnu ikke blevet betragtet ud fra det klassiske spørgsmål om forholdet mellem politik og økonomi, som er vitalt for vores forståelse af besættelsestidens økonomi. Denne artikel vil se på nogle af den nye forskningstraditions resultater for at besvare spørgsmålet. Der argumenteres for at økonomien under besættelsen både fra dansk og tysk side blev funktionaliseret med henblik på politiske formål.

Af Mark Mau, mag.art. i historie

Spørgsmålet om forholdet mellem politik og økonomi er et af de centrale temaer i historieforskningen.¹ Mens nogle, som f.eks. Carsten Due-Nielsen, mener, at politik og økonomi mere må betragtes som fra hinanden adskilte områder,² ser Fischer-skolens tilhængere økonomien som politikens forlængede arm. Økonomien ses her i et funktionalistisk forhold til politikken, hvor økonomien primært har den opgave at opfylde politiske mål og først derefter økonomiske mål. Et eksempel er Det tyske Kejserriges brug af udenrigshandelsinteresser i ekspansionspolitikken op til Første Verdenskrig.³ Et andet samtidshistorisk eksempel er den europæiske integrationsproces, der var og er præget af økonomiske argumenter, men som altid har haft en tydelig politisk baggrund. Dette gjorde sig i lys af den Kolde Krig både gældende ved grundlæggelsen af Det Europæiske Kul- og Stålfællesskab i 1951 og Det Europæiske Økonomiske Fællesskab i 1957, men også den aktuelle østudvidelse er præget af de gamle medlemslandes stærke politiske interesser. Funktionaliseringen kan altså spores i forskellige perioder i det 20. århundrede, men hvordan ser det ud med besættelsestiden?

Besættelsestiden er med dens omfattende arkivmateriale og med den dramatiske tilspidsning af den politiske situation en periode i dansk historie, der er specielt velegnet til at se på forholdet mellem politik og økonomi, som den økonomiske besættelsestidsforskning indirekte ofte har berørt. Udforskningen af besættelsestidens økonomi har dog frem til midten af 1990'erne stået i skyggen af periodens mere dramatiske politiske historie.⁴ Først siden da kan man tale om en egentlig forskningstradition i besættelsestidens økonomi.⁵ Denne artikel vil derfor se på nogle af den nyere økonomiske besættelsestidsforsknings resultater for at besvare problemstillingen.

”Af politiske grunde”

Et område, hvor forholdet mellem politik og økonomi under besættelsen særlig godt kan ses, er det danske regeringsudvalg, som med sin tyske pendant administrerede de dansk-tyske handelsrelationer mellem 1934 og 1945 i kvartårlige forhandlinger. Regeringsudvalget hørte under Udenrigsministeriet, og da Tyskland under besættelsen formelt fortsat betragtede Danmark som et neutralt udland, fik ministeriet en betyde-

lig magtposition mellem 1940 og 1945. Formanden for det danske regeringsudvalg, Mathias Aagaard Wassard, blev derfor en af de centrale aktører i Danmarks økonomiske historie under besættelsen. Som topembedsmand i Udenrigsministeriet havde han udstrakte magtbeføjelser under besættelsen, og nogle af hans embedsdokumenter fra besættelsens sidste halvår giver allerede et meget godt fingerpeg om forholdet mellem politik og økonomi under besættelsen.

Da Wassards regeringsudvalg stod i forreste række i forhandlingerne med tyskerne under besættelsen – og dermed også i forreste række af statskollaborationen – kom det tit til ikke ubetydelige stridigheder mellem udvalget og de øvrige, danske ministerier. Et eksempel på disse er et møde i Udenrigsministeriet den 2. november 1944, da Wassard mod bl.a. Handelsministeriets kraftige indvendinger, som baseredes på nogle erhvervsøkonomiske argumenter såsom ødelæggelsen af den naturlige konkurrence, gennemtvang en ny betalingsordning med sikkerheder og forudbetalinger for Tysklandshandelen, som var helt efter de tyske ønsker.⁶

Fire måneder senere, den 1. marts 1945, da Tysklands nederlag stod klart, skrev Wassard i en notits: "[...] på et vist Tidspunkt af Udviklingen vil de politiske Grunde til at holde Exporten i Gang vel bortfalde."⁷ Med udtrykket "politiske grunde" afslørede Wassard selv motivationen for sin novemberbeslutning: Det gjaldt ikke om at tilfredsstille erhvervsøkonomiske behov, som Handelsministeriet krævede, men om at imødekomme de tyske ønsker så vidt muligt.

Af samme grund havde man fra dansk side under besættelsen introduceret en såkaldt "Härtefall"-ordning, en slags bistandshjælp for socialt dårligt stillede tyskere i Danmark, specielt fra det tyske mindretal i Sønderjylland. Da støtten blev udbetalt via clearing, var det reelt den danske stat, der betalte for den. Da Tysklands nederlag den 25. april 1945 – dagen da amerikanske og sovjetiske tropper mødtes

ved Torgau ved Elben – var besejlet, blev "Härtefall"-ordningen taget op til en revurdering i de dansk-tyske regeringsudvalgsforhandlinger samme dag. Under disse forhandlinger udtalte Wassard med henblik på "Härtefall"-ordningen, at "[...] man af politiske Grunde havde maattet affinde sig med en Række Betalinger, som under de foreliggende omstændigheder ikke kunde forventes fortsat effektueret."⁸

Og den 4. maj 1945, kl. 15 afsluttede Wassard historien om de dansk-tyske handelsrelationer under besættelsen ved på et møde med en række ministerier og erhvervsorganisationer at bekendtgøre det endelige finansieringsstop for Tysklandsexporten gennem clearing. Wassard anførte, at beslutningen var blevet truffet "[...] som Følge af den ændrede Situation [...]".⁹ Med den ændrede situation henviste han indirekte til, at tyske officerer i general Montgomerys hovedkvarter i Lüneburg samtidig med Wassards møde i København havde underskrevet kapitulationen for de tyske tropper i Holland, Nordvesttyskland og Danmark.

"Besættelsesordningen"

Alle tre sager dokumenterer, at økonomien under besættelsen ikke var af ren teknisk-administrativ karakter – tværtimod, den var i allerhøjeste grad blevet politiseret. De dansk-tyske handelsrelationer var under besættelsen i høj grad blevet inddraget i den overordnede, danske kollaborationspolitik, hvis mål var at vise samarbejdsvillighed over for tyskerne og dermed sikre kollaborationen og i den sidste ende beskytte landet mod tyske indgreb, sådan som "besættelsesordningen" forudså det.

Der eksisterede aldrig en "besættelsesordning" som sådan, men begrebet dækker meget godt over de fra hinanden adskilte erklæringer, som både de tyske besættelse og den danske regering overrakte hinanden den 9. april 1940. Tyskerne erklærede her, at de ville sikre og respektere Danmarks politiske og territoriale integritet, hvilket i praksis betød, at landet fortsat kunne opret-

holde sin egen administration. Disse fordele var dog fra tysk side direkte knyttet til en samarbejdsvillig dansk regering, som derfor parallelt erklærede sig rede til dette.¹⁰

I dette spil om kollaborationen fungerede økonomien som et praktisk middel til at opnå good-will hos tyskerne, både fordi midlet var effektivt, men også fordi det ikke vakte særlig meget opmærksomhed i offentligheden. Dermed kunne den heller ikke komme til at true den ro og orden i landet, som var af så afgørende betydning for Tyskland for at opretholde de udelukkende militær-strategiske besættelsesmaal i Danmark.

Landet blev besat, da tyskerne havde behov for et "springbræt" til Norge, som var et særdeles vigtigt land i krigen mod England, da man der bl.a. kunne oprette store ubådsbaser. I praksis var det Ålborg lufthavn og Århus havn, som fungerede som dette "springbræt". Her kunne de tyske fly mellemlande på vej til Norge, og her kunne de tyske tropper helt uden for de engelske krigsskibes rækkevidde transporteres sikkert nordpå via Jylland og Kattegat.

Regeringsudvalgssagerne fra de sidste tre besættelses måneder viser tydeligt denne funktionalisering, som dog ikke begrænses til den sene besættelsestid. Økonomiens funktionalisering kan spores gennem alle fem år, og den begyndte allerede kort efter den 9. april. Den 17. april 1940 blev der i Udenrigsministeriet afholdt det første større møde med andre ministerier og erhvervsorganisationerne om landbrugseksporten under de nye forhold som forberedelse til de første dansk-tyske regeringsudvalgsforhandlinger i København dagen derpå. I den første besættelsesuge herskede der en hektisk aktivitet i de relevante ministerier og erhvervsorganisationer, som producerede en lang række rapporter og produktionsberegninger på forholdsvis kort tid. Der var stor usikkerhed i landbruget om fremtiden, og man så med spænding hen til forhandlingerne med tyskerne. Samtidig var der også store forventninger til mødet i Udenrigsministeriet, da dette med "besæt-

telsesordningen" var blevet til den altdominerende aktør i forhandlingerne med Tyskland.

Mødet den 17. april 1940 skulle vise sig at være retningsvisende for Udenrigsministeriets økonomiske politik under besættelsen. Wassard slog nemlig i sin første bemærkning under mødet hurtigt fast, at man burde give tyskerne en række afgørende landbrugsoplysninger. Dette synspunkt blev dog imødegået af Landbrugsrådets generalsekretær, Høgsbro Holm, som indtog en langt mere afventende position. Det afgørende ved situationen var, at Wassards hensigt her var den samme som i november 1944 – at skaffe nogle resultater, der skulle vise good-will over for tyskerne. Derfor blev også landbruget fra dansk side hurtigt inddraget i den danske regerings kollaborationspolitik og dermed funktionaliseret i politisk øjemed.

Skiftet i februar 1941

På industriområdet kan funktionaliseringen følges meget tæt, og specielt fra 1941 bliver den særlig eksplicit. Årsagen til at økonomiens funktionalisering bliver tydeligere fra 1941 er, at "besættelsesordningen" i vinteren 1940/41 gennemgik en meget alvorlig krise. Ordningen var pga. et manglende politisk spillerum for regeringen truet. Denne trussel var af helt anden karakter end den i august 1943, da regeringen i den sidste ende demissionerede, mens "besættelsesordningen" uden større ændringer fortsatte frem til befrielsen.

Efter forliset den 23. august 1940 af told- og møntunionsforhandlingerne¹¹, som oprindelig var tænkt som et væsentligt element i regeringens forsøg på at vise kollaborationsvilje over for tyskerne, mistede regeringen med statsminister Thorvald Stauning og udenrigsminister Erik Scavenius i spidsen efterfølgende både opbakning af de øvrige danske politikere, en del støtte i befolkningen og kontakten til de tyske forhandlere. Regeringen gik svækket ind i efteråret og vinteren, da den blev udsat for snart det ene, snart det andet angreb, både fra de danske

Statsminister Thorvald Stauning på talerstolen (yderst til højre) ved Rigsdagens fællesmøde om aftenen den 9. april 1940. Det var her Stauning forklarede "besættelsesordningen" til de øvrige parlamentarikere. Illustration fra Henning Poulsen, Besættelsesårene 1940-1945, Århus, Aarhus Universitetsforlag 2002, s. 25.

nazister i DNSAP, den anti-parlamentariske Højgaard-kreds og endelig den tyske gesandt i København under Nytårskrisen.¹²

Angrebene blev ikke til noget, fordi tyskerne ikke ville ændre magtforholdene i Danmark – man var tilfreds så længe danskerne kollaborerede. Men det var netop problemet! Scavenius, der med sin position som udenrigsminister de facto var det mægtigste regeringsmedlem, kunne i vinteren 1940/41 ikke byde på flere politiske tiltag, der skulle vise tyskerne danskernes kollaborationsvilje. Ethvert nyt politisk initiativ kunne have resulteret i, at regeringen blev væltet. Scavenius' politiske spillerum var derfor nær nul i efteråret og vinteren 1940/41.

Derfor forsøgte man sig foreløbigt og i det skjulte at fortsætte efter "besættelses-

ordningen" ved den 17. oktober 1940 at nedsætte et embedsmandsudvalg – Statsministeriets udvalg for økonomisk samarbejde med Tyskland, der skulle udarbejde et nyt, dansk forslag til en told- og møntunion, da man i Udenrigsministeriet fortsat regnede med nye forhandlinger, selvom tyskerne på samme tidspunkt droppede samtlige unionsplaner¹³ – men det vidste man ikke i Danmark, Scavenius havde jo mistet kontakten til tyskerne.

Statsministeriets udvalg for økonomisk samarbejde med Tysklands endelige anbefalinger fra foråret 1941 gik faktisk ud på, at landets industri skulle indgå i de store, tyske industrikarteller. Dette ville reelt have kastet Danmark tilbage til 1800-tallets landbrugssamfund – et scenario, der i øvrigt var helt efter det tyske økonomiministeriums

smag. Forslagene blev pga. den ændrede tyske politik aldrig udført, men afgørende er, at Statsministeriets udvalg for økonomisk samarbejde med Tyskland tydeligt viser embedsmændenes evne og vilje til at koble politik og økonomi sammen.¹⁴

Udvalget udarbejdede imidlertid blot nogle teoretiske forslag i tilfældet af nye forhandlinger, og man kunne derfor endnu ikke vise tyskerne nogle helt konkrete tiltag som bevis på kollaborationsviljen. Derfor var det på en måde et lykketræf, at Hitler i sensommeren 1940 havde besluttet sig for et angreb på Sovjetunionen, der den 22. juni 1941 startede som et af verdenshistoriens største felttog. Forberedelserne gik over i den afgørende fase i februar 1941, og tyskerne henvendte sig til den danske regering med ønsket om flere ekstraordinære industrileverancer i form af dansk industriproduktion på basis af særlige, tyske råstofleverancer for at aflaste krigsindustrien i Tyskland.¹⁵ Produkterne var især skibe, værktøj, men også en hel del våben til Tysklands allierede.

Man kan næsten høre lettelsens suk i regeringen! Endelig kunne man vise tyskerne imødekommenhed på et område, der tilmed slet ikke tiltrak så meget bevågenhed fra offentligheden som f.eks. diskussioner om installation af luftværnskanoner på storebæltfærgerne. For dette område var netop det økonomiske. Det kan derfor ikke undre, at politikerne uden større diskussioner accepterede de tyske ønsker.

”Besættelsesordningen” var derfor i februar 1941 politisk set død. Den blev efterfølgende og frem til den 4. maj 1945 kun holdt ved live pga. Danmarks enestående produktionsevne, både i landbrug og industri. Økonomiens funktionalisering, der blev introduceret den 9. april 1940, blev strammet op i vinteren 1941, og det var dermed økonomien, der reddede politikken i februar 1941.

Efterfølgende spillede regeringsudvalget frem til befrielsen en væsentlig rolle i den danske kollaborationspolitik og var en af regeringens stærkeste søjler. Nedsættel-

sen af det halvt private, halvt statslige Østrumudvalg i december 1941, som skulle hjælpe med at etablere og reetablere danske virksomheder i de efter den 22. juni 1941 tysk besatte områder, især i Baltikum, må ligeledes ses som den danske regerings strategi om at funktionalisere økonomien for politiske mål. Helt i overensstemmelse med ”besættelsesordningen” forklarede derfor også Scavenius med henblik på nedsættelsen af Østrumudvalget i en afhøring i 1947: ”Det var en afværgelsesforanstaltning, stående overfor måske vidtgående krav.”¹⁶

Regeringsudvalgets stærke position kan også først for alvor konstateres efter, at økonomien blev gradvis vigtigere for at opretholde statskollaborationen i løbet af 1940 og 1941. Wassard holdt eksempelvis stadig i sommeren 1940 økonomi og politik adskilt, når han i et udkast til en artikel i en tysk avis skrev: ”For Danmark vil den mest nærliggende Opgave blive et yderligere forstærket økonomisk Samarbejde med det Tyske Rige.” Det var Wassards sekretær, Gunnar Seidenfaden, der tilføjede ”afgørende Opgave” og ”politisk og økonomisk Samarbejde”.¹⁷ Sagerne fra og med februar 1941 viser derimod en regeringsudvalgsformand, der konsekvent praktiserer økonomiens funktionalisering. Derfor må Wassard blive betragtet som en væsentlig støtte for good-will-politikken og dermed statskollaborationen.

Wassards betydning for statskollaborationen kan også ses ved hans medlemskab i den såkaldte *Spejlægklub*, en lille uformel klub, der også talte Scavenius, Knud S. Sthyr og trafikminister Gunnar Larsen som medlemmer.¹⁸ I daglige møder enten på udenrigsministerens eller Sthyr's kontor drøftede de fire herrer samhandelens politiske implikationer. Under møderne spiste man ofte spejlæg, deraf navnet. Scavenius, Wassard, Sthyr og Larsen kaldes også for *Tysklands-eksperterne*, da de havde stor faglig tilknytning til Tyskland eller erhvervs erfaring i landet. Det var tilmed kun Scavenius og Larsen der kunne tysk blandt regeringsmedlemmerne, hvilket gjorde, at økono-

Tyske enheder på frem-march i Ukraine i sommeren 1941. Det tyske felttog mod Rusland var et af verdenshistoriens største, 3 millioner tyske soldater og 3.300 kampvogne var allerede i 1941 i aktion på Østfronten. Illustration fra Bodo Harenberg (ed.), Chronik des 20. Jahrhunderts, Dortmund, Chronik-Verlag 1988, s. 573.

miske spørgsmål ofte forblev i *Spejlægklubbens* lille kreds, hvis medlemmer derudover havde kendt hinanden i mange år. Sthyr og Larsen var således såvel forretnings- (F.L. Smidth) og familiemæssigt hinanden tæt forbunden, da Larsens far var gift med Sthyr's søster. Og Scavenius havde allerede under den Første Verdenskrig været Udenrigsminister og arbejdet sammen med Sthyr, der var kontorchef. Der var med andre ord tale om et meget bredt og fælles grundlag for samarbejdet. *Spejlægklubben* efterlod sig ikke nogle skriftlige kilder, da man ikke førte protokol under møderne, men alene eksistensen af *Spejlægklubben* tydeliggør, at økonomien for den danske regering var en naturlig del af den overordnede kollaborationspolitik. Derfor var økonomien også her blevet funktionaliseret for et politisk mål.

Tekstilindustrien

Den 25. februar 1941 skrev Wassard sammen med Knud S. Sthyr, Udenrigsministeriets handelspolitiske rådgiver og erhvervsmand med betydelig økonomisk interesse i Tysklandshandelen, på baggrund af den tyske forespørgsel et udkast til en ny ord-

kun ville være til skade for den danske økonomi.²⁰

En analyse af konsekvenserne af udkastet har vist, at Buhl faktisk havde ret. En gennemførelse af planerne ville stort set have haft samme katastrofale konsekvenser som Statsministeriets udvalg for økonomisk samarbejde med Tysklands planer. Wassard og Sthyr påtænkte som et pilotprojekt at omlægge hele tekstilindustrien til ekstraordinær industriproduktion. Dette ville sandsynligvis have resulteret i en omlægning af nogle udvalgte virksomheder til denne intensive produktionsform, som ville have tiltrukket den største del af de meget knappe tekstilråstoffer. Forsyningen med det vigtigste råstof, cellulul, var efter besættelsen faldet til blot 18 % af førkrigsniveauet.²¹

Hvis man går ud fra, at de tekstilvirksomheder, der ville have leveret den ekstraordinære industriproduktion, ville have arbejdet for fuld skrue i godt og vel fire år og dermed have lidt ikke ubetydelig slitage ved krigsudgang, og at de fleste af de øvrige tekstilvirksomheder måtte nedlægges, så kunne produktivitetstilbagegangen have ligget på ca. 80-90 % under hele besættelsen.

En tysk officer på inspektion ved slagteriet A/S S. Houlberg under besættelsen (udateret). Illustration fra Erik Kjersgaard, *Besættelsen 1940-1945, bd. 2 (Freden forberedes)*, København, Politikens Forlag 1981, s. 53.

Dette ville have resulteret i en de-facto-udslettelse af dansk tekstilindustri med de dertilhørende alvorlige konsekvenser for efterkrigens Danmark. Så vidt kom det dog ikke, og produktivitetstilbagegangen lå i 1945 "kun" på 30-40 %.²² Wassard og Sthyr's udkast viser ganske godt, at deres ledende motivation med udkastet var endnu engang at skabe good-will hos tyskerne, og dét uanset katastrofale omkostninger for tekstilindustrien, som, Buhls indvendinger taget i betragtning, allerede dengang var kendte.

Den tyske økonomiske politik i Danmark

Selv om Buhl og Wassards forslag blev afvist på ministermødet den 27. februar 1941, hersker der dog ingen tvivl, at det kun takket være den ringe tyske interesse i en ensidig udnyttelse af Danmark aldrig kom til irreversible skader i den danske økonomi. Tyskerne var tilfreds med den eksisterende eksport, og større forandringer i den danske økonomi kunne have truet landets stabilitet og dermed de tyske militær-strategiske besættelses mål.²³

Denne ringe interesse viste sig f.eks. under regeringsudvalgsforhandlingerne i Berlin mellem den 4. og 14. februar 1941. Den tyske mobiliserings begyndelse til aktion Barbarossa, overfaldet på Sovjetunionen, kan man her faktisk datere til den 7. februar 1941, da de tyske forhandlere den-

ne dag overgiver det danske regeringsudvalg en "hasteliste" over fem yderligere varegrupper, som man ønskede at importere fra Danmark, og som oprindeligt var taget fra kontingentlisten pga. mangelsituationer i

Danmark.²⁴ Her var der tale om varer, der kunne anvendes militært under aktion Barbarossa, men som også var livsvigtige i Danmark; f.eks. kan glycerin både bruges til sprængstof og som rensmiddel.

Sagen blev i løbet af blot to dage færdigbehandlet alene af Wassards højre hånd i regeringsudvalget Carl Peschardt, der holdt stillingen i København, mens Wassard var i Berlin. Af de skriftlige kilder fremgår sagens hastekaraktter og embedsmændenes sædvanlige selvstændige forhandling med både tyskerne og andre danske myndigheder tydeligt.²⁵

Efter at have rådført sig med Industrirådet og Direktoratet for Vareforsyning svarede Peschardt til Wassard i Berlin, at man var villig til at eksportere, dog kun under forudsætning af levering af erstatningsstoffer. I det følgende kom det bl.a. til en eksport af marvolie, som tyskerne brugte til torpedoolie, da den samtidig kunne erstattes af hvalolie i Danmark, hvor den anvendtes i tekstilindustrien. Overraskende nok trak glycerin-sagen i langdrag, netop fordi tyskerne ikke kunne finde et egnet rensmiddel som erstatningsstof for glycerin.²⁶ Forsyningen af det danske hjemmemarked havde her absolut fortrin for en mulig eksport til Tyskland. På landbrugsområdet viste det sig endda, at selv om produktionen fra 1942 igen begyndte at stige stærkt, udnyttede tyskerne ikke i særlig høj grad denne

produktionstilvækst. Man kunne nemlig forestille sig, at tyskerne, set i lyset af en meget vanskelig forsyningsituation i Tyskland i de tre sidste krigsår, eksempelvis ville have aftaget den samlede danske ekstra-produktion af svin mellem 1942 og 1944. Tyskerne tog imidlertid kun 70% af den; 7% gik til andre lande og hele 23% til det danske hjemmemarked.²⁷ Dette resulterede i en svinekødsforsyning, der lå 50% over 1930'ernes gennemsnit. Den samlede, danske forsyning med fødevarer, målt i energienheder, lå desuden på et forbavsende stabilt niveau gennem hele besættelsen, og det på trods af en væsentlig produktionstilbagegang i de første to besættelsesår.²⁸ Denne forsyning lå på ca. 3.300 kalorier pr. dag/person ved krigens udgang og dermed langt højere end både Tysklands og især de andre europæiske landes fødevarerforsyning. I sommeren 1945 blev den i Danmark sat ned til 3.150 kalorier, men det skete faktisk under lægernes bifald!²⁹

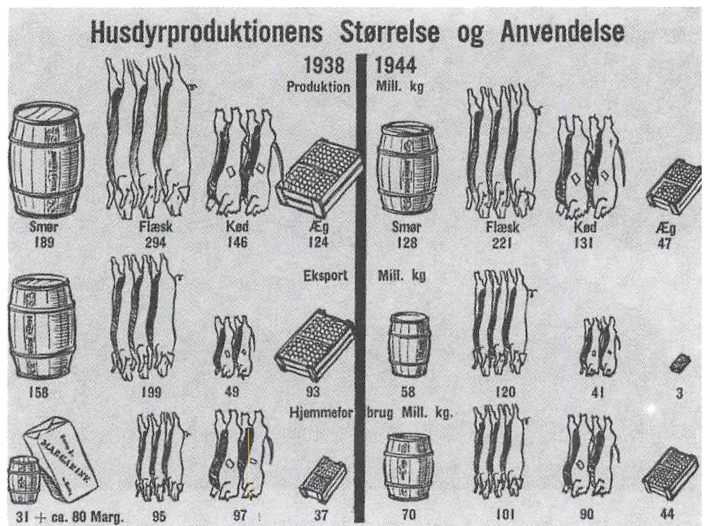
Tyskernes ringe udnyttelse af Danmarks særdeles produktive landbrug til egne behov kan kun forklares med de tyske, militær-strategiske besættelsesmål i Danmark. For at sikre dem var det nødvendigt at opretholde ro og orden, og dette lod sig bedst gøre ved at holde fødevarerforsyningen på et pænt højt niveau.³⁰ Dette forhold blev helt tydeligt, da Wassard den 7. juli 1942 i et brev til Landbrugsministeriet citerede formanden for det tyske reger-

ingsudvalg, Alexander Walter: "[...han fremhævede] under de nylig afsluttede Forhandlinger, at man fra tysk Side anerkender, at Hjemmemarkedets Forsyning skal gaa forud for Eksporten; man er interesseret i, at der ikke indtræder midlertidig Knaphed her i Landet navnlig på Kød og Æg, da en sådan Knaphed vil blive tilskrevet en for stor Eksport til Tyskland."³¹

Afslutning

Der eksisterede ikke nogen væsentlig uenighed mellem den danske og den tyske økonomiske politik i Danmark under besættelsen, da begge grundlæggende sigtede mod opretholdelsen af økonomien så godt som det kunne lade sig gøre. Og begge skulle derudover opfylde en opgave, hvor økonomiens opretholdelse blot var midlet. På tysk side skulle det tjene til at skabe ro og orden i landet og dermed i den sidste ende sikre Ålborg lufthavn og Århus havn som bro til Norge. På dansk side var økonomiens opretholdelse grundlag for at kunne fremsætte økonomiske good-will-projekter og for at vise sig kollaborationsvillig, hvilket skulle støtte statskollaborationen yderligere og dermed i den sidste instans skåne landet for tyske indgreb, præcis som det var meningen med "besættelsesordningen". Derfor var økonomien både på dansk og på tysk side

I denne samtidige statistik ses den samlede produktion i den øverste, vandrette række, eksporten i den midterste og hjemmeforbruget i den nederste. Det er bemærkelsesværdigt, at hjemmeforbruget af både flæsk og æg stiger en smule fra 1938 til 1944, selv om den samlede produktion går mærkbart tilbage i perioden. Illustration fra Erik Kjersgaard, Besættelsen 1940-1945, bd. 2 (Freden forberedes), København, Politikens Forlag 1981, s. 126.

blevet funktionaliseret og spillede en væsentlig rolle i politikken.

Den nyere, økonomiske besættelsestidsforskning har vist, at forholdet mellem politik og økonomi under besættelsen var præget af en udnyttelse af økonomien for politiske mål, og Fischer-skolens funktionaliseringstese om økonomien som politikkens forlængede arm kan derfor klart støttes. Og mere endda, efter at det politiske råderum for den danske regering i vinteren 1940/41 smuldrede til ingenting, var det den stærke, danske økonomi, helt især landbruget, der reddede "besættelsesordningen" og statskollaborationen og skabte en temmelig behagelig tilværelse for danskerne, mens resten af verden blev skudt i sønder. Økonomien var dermed forudsætningen for den danske kollaborationspolitik efter vinteren 1940/41.

Mark Mau

¹ Denne artikel er en omarbejdet version af undertegnede magisterforelæsning ved Københavns Universitet den 8. oktober 2002.

² Jf. C. Due-Nielsen: *Handel og sikkerhed. Nogle overvejelser over sammenhængen mellem Danmarks handels- og sikkerhedspolitik i det 20. århundrede*, i: Møller, Anders Monrad (ed.): *Folk og erhverv. Festskrift til Hans Christian Johansen*. Odense 1995, s. 257-270.

³ Jf. F. Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18*. Düsseldorf 1961.

⁴ Det eneste værk fra perioden, som udelukkende beskæftiger sig med økonomiske spørgsmål, er: S. Jensen: *Levevilkår under besættelsen. Træk af den økonomiske og sociale udvikling i Danmark under den tyske besættelse 1940-1945*. København 1971. Værket er især en beskrivelse af forhandlingerne mellem det danske og det tyske regeringsudvalg, der administrerede landenes samhandel under besættelsen.

⁵ Denne forskningstradition har allerede vist sig i to ph.d.-afhandlinger og to specialer: S. Andersen: *Danmark i det tyske storrum. Dansk økonomisk tilpasning til Tysklands nyordning af Europa 1940-41* (udvidet speciale fra Københavns Universitet 1997); P. Giltner: *"In the friendliest manner": German-Danish economic*

cooperation during the Nazi occupation 1940-1945. New York 1998 (ph.d.-afhandling ved University of Toronto); J. Lund: *Danmark og den europæiske nyordning. Det nazistiske regime og Danmarks plads i den tyske Großraumwirtschaft 1940-42*. upubliceret ph.d.-afhandling ved Københavns Universitet 1999; og M. Mau: *"Business as usual?" De dansk-tyske handelsrelationer under besættelsen. En analyse af Udenrigsministeriets embedsmænds politik i regeringsudvalget*. Upubliceret konferensspeciale ved Københavns Universitet 2002.

⁶ Jf. "Referat", Udenrigsministeriet, 2. november 1944 (RA UM 1909-45, 73.D.20A, pk. 8).

⁷ "Notits", Peschardt, Udenrigsministeriet, 1. marts 1945 (RA UM 1909-45, 73.D.20A, pk. 8).

⁸ "Referat af de dansk-tyske Regeringsudvalgsforhandlinger Onsdag den 25. april 1945 Kl. 11.", Udenrigsministeriet, 25. april 1945 (RA UM 1909-45, 64.DAN.80A/1, pk. 4).

⁹ Møde i Udenrigsministeriet med repræsentanter fra diverse ministerier og organisationer (uden titel), Udenrigsministeriet, 4. maj 1945 (RA UM 1909-45, 64.DAN.80A/1, pk. 4).

¹⁰ "Besættelsesordningens" centrale erklæringer findes i: *Beretning til Folketinget afgivet af den af Folketinget under 8. Januar 1948 nedsatte Kommission i Henhold til Grundlovens § 45* (også kaldt for den Parlamentariske Kommission eller blot PK), bd. 4. København 1948, aktstykkerne 10 og 12-14.

¹¹ Om forliset se H. S. Nissen: *1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*. København 1973, s. 382-391.

¹² Jf. H. S. Nissen, s. 403-455.

¹³ Jf. J. Lund, s. 69-82.

¹⁴ Jf. S. Andersen, s. 252f.

¹⁵ Jf. *ibid.*, s. 109.

¹⁶ Citeret efter J. Lund: *Den danske østindsats 1941-43. Østrumudvalget i den politiske og økonomiske kollaboration*. i: *Historisk Tidsskrift* 95 (1995), 1, s. 35-74.

¹⁷ "Die deutsch-dänischen Regierungsausschüsse zur Durchführung des Handelsabkommens.", Wassard, Udenrigsministeriet, 8. juli 1940 (RA UM 1909-45, 99.F.3/44, pk. H99-17a, P.A.4 (juli 1940), s. 24-27, her s. 26f.

¹⁸ Jf. S. Andersen, s. 35.

¹⁹ Jf. Wassard og Sthyr's forslag (uden titel), 25. februar 1941 (RA UM Fortrolige skabssager (1886) 1899-1945 (-1985), efteraflevering II 1993, pk. 19 (ad 64.DAN.80A/5c), Private and Confidential. UM Det Rådgivende Handelspo-

litiske Udvalg (Udtaget af ... Seidenfadens akter)).

²⁰ Jf. S. Andersen, s. 154.

²¹ Jf. Textilfabrikantforeningen til Udenrigsministeriet, 9. oktober 1940 (RA UM 1909-45, 64.DAN.80A, pk. 39).

²² Jf. P. H. Hansen: *Business as usual? The Danish Economy and Business during the German Occupation*. H. James & J. Tanner (red.): *Enterprise in the Period of Fascism*. Aldershot 2002, s.115-43, her s. 128.

²³ Dette er også et af Philip Giltner's hovedargumenter, som bl.a. kan forklare, hvorfor de danske værftskapaciteter, som var en væsentlig bestanddel i det ekstraordinære industriprogram, under besættelsen kun blev udnyttet til 50 % (Jf. P. Giltner, s. 106, 145 og 172).

²⁴ Jf. "Telefonmeddelelse modtaget fra 'Kaiserhof'", Wassard, Berlin, 7. februar 1941 (RA UM 1909-45, 64.DAN.80A, pk. 40). Hotel Kaiserhof i Berlin var regeringsudvalgenes forhandlingssted.

²⁵ Jf. M. Mau, s. 113-122.

²⁶ Jf. "Referat af Møde i Udenrigsministeriet, Lørdag den 10. Maj 1941 Kl. 11", Gregers Larsen, Udenrigsministeriet, 10. maj 1941 (RA UM 1909-45, 64.DAN.80A/1, pk. 2). Gregers Larsen var det danske regeringsudvalgs faste sekretær fra 1939 til 1943.

²⁷ For det statistiske materiale jf. H. Winkel: Die wirtschaftlichen Beziehungen Deutschlands zu

Dänemark in den Jahren der Besetzung 1940-1945. F.-W. Henning (red.): *Probleme der nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik*, Berlin 1976, s. 119-174, her s. 144.

²⁸ Jf. M. Nissen: Landbrugets forhold, upubliceret paper præsenteret ved netværkseminaret *Økonomi og samfund under besættelsen*, København, 8. november 2002.

²⁹ Jf. H. Poulsen: Danmark i tysk krigsøkonomi. Myter og realiteter om den økonomiske udnyttelse af de besatte områder under 2. Verdenskrig, i: *Den jyske Historiker* 31-32 (1985), s. 121-131, her s. 130.

³⁰ Den funktionalistiske tilgang til dansk landbrugshistorie under besættelsen, som her argumenteres for, står over for den intentionalistiske tilgang, der lægger mere vægt på tyskernes umiddelbare interesse i den danske landbrugs-eksport til Tyskland, og som i mindre grad fokuserer på landbrugsproduktionens funktionalisering i den tyske besættelsespolitik i Danmark. En af repræsentanterne for den intentionalistiske tilgang er Joachim Lund (jf. J. Lund, s. 164-175), mens Mogens Nissen på det seneste har støttet den funktionalistiske tilgang (jf. M. Nissen). For en kritik af Joachim Lunds intentionalistiske tilgang se også: M. Mau, s. 13-15 og 49-53.

³¹ Wassard til Landbrugsministeriet, 7. juli 1942 (RA UM 1909-45, 64.DAN.80A, pk. 43).

Europæisk byudvikling ca. 1500-1800

En oversigt over nyere forskning

Formålet med denne artikel er at give en præsentation af en række nyere, centrale værker om den europæiske byudvikling i den såkaldt tidligt-moderne periode (ca. 1500-1800). De udvalgte bøger beskæftiger sig alle med byernes økonomiske forhold, om end politiske, sociale og kulturelle elementer også bliver inddraget i større eller mindre grad. I denne sammenhæng vil jeg dog især lægge vægt på forskning vedrørende relationer mellem forskellige byer, herunder forholdet mellem hovedstæder og provinsbyer. Artiklen slutter med nogle betragtninger om byhistorisk forskning i Danmark.

Af Jørgen Mikkelsen, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet i København

L angt det meste af forskningen om europæiske byer handler om en enkelt by. I nogle situationer er byen blot et – mere eller mindre tilfældigt valgt – undersøgelsessted for en bestemt problemstilling. I andre tilfælde er det byen som sådan, der står i centrum. Man kan med andre ord skelne mellem ”byen som middel” og ”byen som mål”. I mange lande er der flere hundrede års tradition for at skrive by-biografier, dvs. bøger, der sigter mod at give et samlet billede af en bestemt bys historie. Disse værker henvender sig normalt primært til et lokalt publikum, og som regel er et af de vigtigste formål at skabe en større lokal bevidsthed om byens historie og særpræg. I løbet af det 20. århundrede er der imidlertid opstået en øget forståelse for nytten af at se de enkelte byers udvikling i et større perspektiv, herunder i samspil med andre byer og i vekselvirkning mellem land og by. Selve urbaniseringsprocessen er også blevet et vigtigt forskningsemne.

Især efter 1960 kan der noteres store fremskridt for komparativ byhistorie. Dette må ses i sammenhæng med en stigende institutionalisering af fagområdet. Således er der i flere lande opstået forskningsinstitutioner med særligt ansvar for byhistorien; de vigtigste er vel nok Centre of Urban History ved University of Leicester og Institut für vergleichende Städtgeschichte ved Universität Münster, men det bør også nævnes,

at der siden 2001 har eksisteret et Dansk Center for Byhistorie (tilknyttet Aarhus Universitet og Købstadsmuseet Den Gamle By).¹ I de sidste 20-30 år er der tillige etableret en række nationale og internationale tidsskrifter om byhistorie; bedst kendt er *Urban History* (oprindeligt *Urban History Yearbook*) og *Journal of Urban History*. Endvidere har der siden 1993 eksisteret et elektronisk netværk, H-Urban, der ser det som en hovedopgave at formidle kendskab til ny og igangværende byhistorisk forskning og konferencer m.m. over hele verden.² Hvad mødeaktiviteter angår, kan der især være grund til at bemærke, at European Association of Urban Historians siden 1992 hvert andet år har gennemført en konference med en bred vifte af byhistoriske emner og med deltagelse af 3-400 forskere fra mindst en snes lande (også uden for Europa).³ Men det nærmeste, man kan komme et ajourført overblik over nyere byhistorisk forskning i forskellige lande, er vel nok Richard Rodgers' bibliografi fra 1996: *A Consolidated Bibliography of Urban History*, der i alt rummer næsten 20.000 numre.

Der er markante forskelle på omfanget og karakteren af den byhistoriske forskning i de enkelte lande, hvilket man bl.a. kan forvise sig om ved at læse en række korte forskningsoversigter i *Urban History (Yearbook)* og Richard Rodgers' antologi *European Urban History. Prospect and Retro-*

spect (1993), der indeholder artikler om de seneste årtiers byhistoriske forskning i en halv snes lande. Ofte kan man se en forbindelse mellem et lands historiske udvikling og tyngdepunkterne i landets byhistoriske forskning. Eksempelvis beskæftigede den ældre tyske byforskning sig overordentligt meget med middelalderbyens forfatningsforhold, hvad der må ses i sammenhæng med, at mange tyske byer oplevede en enestående autonomi i middelalderen. Ligeledes synes der at være en tendens til, at tidligt urbaniserede lande har haft en relativt mere omfattende byhistorisk forskning end de lande, som først på et sent tidspunkt har fået en stor bybefolkning. Det er således bemærkelsesværdigt, at det hollandsk-belgiske område, der har haft en af Europa's højeste urbaniseringsrater lige siden 11-1200-tallet, er en af de mest udforskede regioner m.h.t. byhistorie.

Holland er også et af de lande, der i de senere år har fået en samlet, videnskabeligt funderet syntese over landets byhistorie. Det samme gælder for bl.a. Frankrig og Storbritannien, der begge har fået flerbindsværker på omkring 3000 sider.⁴ Den britiske syntese er især interessant, fordi den på udmærket vis opsummerer den usædvanligt omfattende og rigt facetterede forskning, som Storbritannien har oplevet i de sidste 30-40 år. Den tidligt-moderne periode er et af de tidsafsnit, som i særlig grad har tiltrukket sig briternes opmærksomhed, og man har bl.a. interesseret sig meget for periodens kulturliv – et emneområde, som ellers har fået en stedmoderlig behandling i megen byhistorisk forskning.

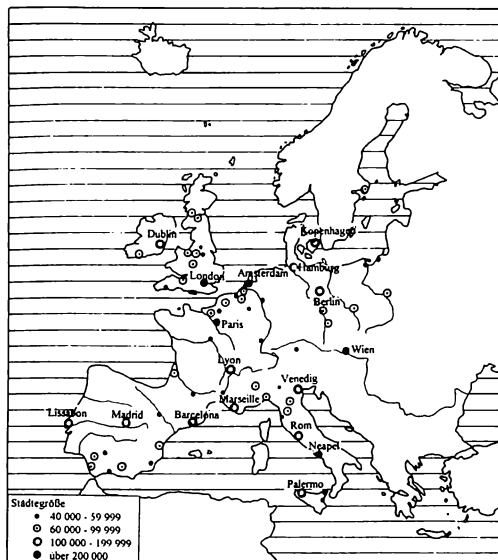
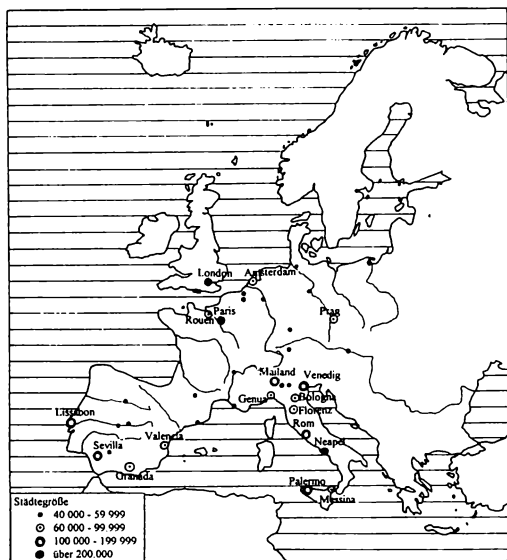
Ved siden af de mange nationale arbejder er der i den sidste snes år udkommet en række værker, der tilstræber en syntese på internationalt niveau. Derudover er der udsendt en del antologier med bidrag fra mange lande. Hver især belyser de et bestemt emneområde – såsom urbaniseringsprocessen, statsmagt og byudvikling, ejendomsforhold i byerne, regionale hovedbyer, småbyer, havnebyer, bystaters kulturer og bymure.⁵ I nogle tilfælde har redaktører-

ne bestræbt sig på at dække store dele af Europa, ja måske endda hele verden; i andre tilfælde er der tale om en klar regional afgrænsning, fx Østersøregionen.⁶ Endvidere er der udkommet flere "bilaterale" antologier, dvs. bøger med artikler fra to lande om emner inden for et bestemt problemkompleks.⁷ Pladsen tillader ikke en gennemgang af alle disse værker, så jeg vil i det følgende nøjes med at se nærmere på tre synteseser, to oversigtsværker af mere teoretisk karakter samt tre af de antologier, der giver den bredeste indføring i de tidligt-moderne byers historie.

Tre bud på en syntese

I 1995 udkom Christopher R. Friedrichs' fremstilling *The Early Modern City, 1450-1750*. Tre år senere kom Alexander Cowan's værk *Urban Europe, 1500-1700*. Og i 2000 udsendte Herbert Knittler sin bog *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit* [om perioden 1500-1800]. Imidlertid dækker ingen af de tre synteseser det samlede Europa. De udelukker nemlig alle – explicit eller implicit – Rusland og de områder af Sydøsteuropa, der hørte under det ottomanske rige, og man finder heller ikke meget om den såkaldte "europæiske periferi", dvs. Skotland og Irland, de nordiske lande samt de polske og ungarske områder. Dog udviser Knittler – der er professor i Wien – en betydelig interesse for de dele af Øst- og Centraleuropa, der hørte under kejserriget. Ellers står de politisk og økonomisk betydningsfulde lande i Vest- og Sydeuropa i fokus i alle tre fremstillinger.

De tre bøger er meget forskellige m.h.t. vægtning af stoffet, og de supplerer derfor hinanden på udmærket vis. Christopher Friedrichs lægger meget vægt på de sociale forhold, og den ene af bogens tre hoveddele bærer da også titlen "The City as a Social Arena"; her er der bl.a. beskrivelser af arbejde og status, husstandsforhold samt fattigdom og marginalitet. Friedrichs giver også en redegørelse for de fysiske, politiske, religiøse og økonomiske rammer for byboernes liv, ligesom han i et af bogens bed-

Europæiske byer med mere end 40.000 indbyggere i hhv. 1600 og 1800. Gengivet efter Knittler: Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit, 2000, s. 30-31. Mens der endnu omkring 1600 var en stærk koncentration af storbyer i Middelhavsregionen, især den italienske halvø, var der tale om en langt større geografisk spredning 200 år senere, om end Storbritannien, Nederlandene og Nordfrankrig nu udgjorde en meget stærk akse. Kortene medtager ikke byer i Rusland og det ottomanske rige, og derfor heller ikke Konstantinopel/Istanbul, der var en af de allerstørste byer i Europa i den tidligt-moderne periode.

ste kapitler, "Power and Pride", sammenligner magtstrukturerne i en række vidt forskellige byer rundt om i Europa. I bogens tredje og sidste del anskuer Friedrichs den tidligt-moderne by under tre hovedsynsvinkler: rutine, krise og konflikt. Langt det mest interessante er kapitlet om kriser, hvor han gennem en række eksempler anskueliggør, hvordan byerne tacklede de forskellige typer af alvorlige kriser, som de blev udsat for – i form af krige, epidemier, ildsvåde og naturkatastrofer. Det er et gennemgående træk ved bogen, at der lægges megen vægt på fællestræk, både i tid og sted. Det er da også et af forfatterens hovedsynspunkter, at den tidligt-moderne by i mange henseender forblev uændret perioden igennem, og at de ændringer, der skete, kun havde begrænset betydning for byboernes hverdagsliv. De virkelig kreative og transformative epoker i den europæiske bys historie fandt sted før 1450 og efter 1750, skriver han.⁸

Derimod er dynamik et helt centralt begreb for Alexander Cowan. Hans mål er

at undersøge virkningerne af de kræfter, som ændrede samfundet – herunder hvilken betydning de politiske og demografiske ændringer havde for byernes sociale og økonomiske organisation. Cowan har derfor valgt at opdele sin bog i to hoveddele med de samlede overskrifter "Frameworks" og "The challenges of change". I praksis virker denne disposition dog ikke så overbevisende, for de enkelte aspekter (som fx den urbane økonomi, bystyret, religion og samfund, byernes fysiske struktur og den sociale orden) behandles kun ét sted i bogen, hvor de statiske og fremadrettede elementer til gengæld bliver præsenteret samlet. Forfatteren synes at have mest interesse for sociale forhold, og kapitlerne om urbane eliter og sociale horisonter er nok bogens bedste – men dette skal bestemt ikke forklejne beskrivelsen af de øvrige emner.⁹ Der er særligt grund til at fæstne sig ved bogens afsluttende bemærkninger. Her pointerer Cowan, at de europæiske byer ganske vist fik begrænset deres politiske indflydelse i løbet af den tidligt-moderne periode, men

til gengæld fik de en langt større kulturel betydning end tidligere – som centre og formidlere af information, ideer, serviceydelse og forbrugsmønstre. Det er, som om byerne begyndte at etablere sig i en ny rolle, som de fik mulighed for at blomstre i gennem de følgende århundreder, skriver Cowan.¹⁰ Han understreger dog samtidig, at byerne allerede i 15-1600-tallet havde en kulturel betydning, som var langt større, end det relativt begrænsede antal byboere umiddelbart skulle tilsige.

Selv om også Herbert Knittler interesserer sig for social- og kulturhistorie, har de demografiske og økonomiske aspekter den mest fremtrædende rolle i hans bog, som dog også indeholder væsentlige kapitler om bytypologi, statsmagt og byudvikling samt forfatnings- og forvaltningsspørgsmål. Desuden har Knittler lagt megen vægt på en beskrivelse af de enkelte bylandskaber, og i overensstemmelse med denne tilgangsvinkel indeholder ikke færre end 4 af de 6 kapitler regionale afsnit, der belyser forholdene i de vigtigste europæiske regioner. Således rummer det absolut længste kapitel ”Region und Wirtschaft” en gennemgang af urbaniseringsrater, byhierarkier, produktionsstrukturer m.m. i hhv. England og Wales, Frankrig, Spanien, de italienske riger, de nordlige og sydlige Nederlande, Det hellige romerske rige (kejserriget) og Østcentraleuropa. Selv om opdelingen kan forekomme lidt slavisk, har den absolut sine fordele, idet forfatteren dermed har tvunget sig selv til at give en relativ grundig beskrivelse af hver enkelt region, hvilket giver læserne gode muligheder for at drage sammenligninger. I øvrigt giver Knittler’s stofmættede fremstilling en lang række præcise litteraturreferencer, også til ganske nye værker, og bogen er derfor særdeles velegnet til at danne sig et overblik over den aktuelle ”Stand der Forschung” for europæisk byhistorie i 15-1700-tallet.

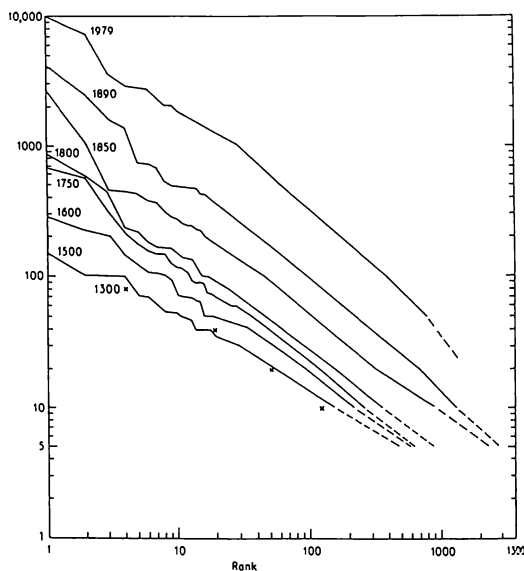
Urbaniseringsens forløb i teori og empiri

Meget af den teoretisk baserede forskning i urbaniseringsens historie har rødder i andre fag, fortrinsvis geografien. Mange af

disse teorier, modeller og metoder tager udgangspunkt i tænkte idealsituationer eller stræber efter påvisning af lovmæssigheder, og de har derfor haft svært ved at vinde indpas i den empirisk orienterede historievidenskab. I dag vil de fleste byhistorikere dog nok kunne tilslutte sig den engelske historiker S.P. Epstein’s vurdering af disse teoretiske elementer: Forsigtig og fintmærkende (”sensitive”) anvendelse afslører mønstre i ressourcefordelingen, for hvilke mere direkte vidnesbyrd er utilgængelige.¹¹ En sådan nuanceret og kritisk anvendelse af forgængernes modeller er karakteristisk for begge de to store værker, der udkom i midten af 1980’erne og lige siden har været betragtet som milepæle for komparativ europæisk byhistorie for den tidligt-moderne periode, nemlig Jan de Vries: *European Urbanization 1500-1800* (1984) og Paul M. Hohenberg og Lynn Hollen Lees: *The Making of Urban Europe 1000-1950* (1985).¹²

Jan de Vries’ værk bygger i alt væsentligt på en database over befolkningstallet i alle de europæiske stæder (med undtagelse af byer i Rusland, de baltiske lande, Ungarn og områder under ottomansk styre), hvis befolkning på et eller andet tidspunkt mellem 1500 og 1800 oversteg 10.000 indbyggere. I alt drejer det sig om 379 byer. Kildegrundlaget for denne database er en lang række oversigtsværker og demografiske fremstillinger fra forskellige lande, suppleret med arkivalier fra Holland. For en del af byerne foreligger der kun befolkningstal (eller beregninger af samme) for enkelte tidspunkter, men Vries har gjort inter- og ekstrapolationer ud fra dette materiale og er derved nået frem til befolkningsestimater for hvert 50. år for stort set alle byerne.

I sine demografiske analyser har Jan de Vries gjort megen brug af den såkaldte *rank-size-distribution*-metode, der har været et nøgleværktøj i mange geografers arbejder. Metoden bygger på den forudsætning, at den største by i et land eller region ofte er ca. dobbelt så stor som nummer 2, ca. tre gange så stor som nummer 3 etc.¹³ Hvis man

Rank-size-distribution for europæiske byer en række udvalgte år. Gengivet efter de Vries: European Urbanization 1500-1800, 1984, s. 94. En sammenligning af graferne kan give mange interessante oplysninger om vækstmønstrene. Mellem 1500 og 1750 noterede de 10-20 største byer således en væsentlig større vækst end de lidt mindre byer; derfor er grafen noget stejlere i 1750. Og når man sammenligner graferne for 1750, 1800 og 1850, ser man tydeligt, at både store og mindre byer voksede langt mere mellem 1800 og 1850 end i de foregående 50 år (det fremgår af, at 1850-grafen ligger mærkbart højere end grafen for 1800). Navnlige den allerstørste by – London – voksede påfaldende meget mellem 1800 og 1850.

derfor indplacerer befolkningstallet for alle (større) byer i et dobbeltlogaritmisk diagram, idet byerne er anbragt efter størrelsesorden (den største længst til venstre og den mindste længst til højre), vil resultatet blive en graf, der fremstår som en lige linje fra øverst i venstre hjørne til nederst i højre hjørne. I virkelighedens verden vil en sådan "idealtilstand" aldrig indtræffe, men en rank-size-graf over den faktiske størrelsesfordeling kan bruges som et visuelt værktøj til at få overblik over sammensætningen af et lands eller regions bysystem. Men derudover har Vries også anvendt rank-size-metoden til at danne sig et indtryk af det samlede befolkningstal i de europæiske byer

med 5-10.000 indbyggere; han har simpelt hen foretaget ekstrapolationer af de relevante grafer, sådan som det fremgår af de stiplede linjer i figuren. Det lyder som en meget tvivlsom metode, og Vries har da også foretaget en kontrolundersøgelse ved at sammenligne ekstrapolationens resultater for dele af Europa med tilgængelige data om de pågældende byer; det viste sig da, at rank-size-fordelingen gav et ganske rimeligt resultat.¹⁴

En del af befolkningstallene i Jan de Vries' database er givetvis behæftet med betydelig usikkerhed. Men de mange metodiske overvejelser og stikprøvekontroller giver alligevel et indtryk af, at hovedresultaterne er særdeles velfunderede. Et af de vigtigste resultater er, at den demografiske urbanisering mellem 1500 og 1800 kan opdeles i tre hovedfaser, om end der var afvigende tendenser i visse lande:

- 1500-1600/50, der var kendetegnet ved en generel befolkningsvækst i byerne.
- 1600/50-1750, hvor der var en stærkt selektiv vækst, idet hovedstæderne og visse andre storbyer noterede en klar fremgang, mens mindre byer stagnerede eller gik tilbage. Fremgangen for hovedstæderne tilskrives navnlig den massive indsats for at opbygge stærke statsmagter med stor administration og stort militærapparat.
- 1750-1800, hvor der på ny var generel fremgang, men relativt mest i de mindre byer. Dette begrundes især med den forøgede landbrugsproduktion og de stigende priser på fødevarer, der virkede stimulerende på omsætningen i både store og små byer.

En anden væsentlig pointe er, at middelalderens relativt autonome bysystemer i løbet af 15-1600-tallet udviklede sig til at blive ét stort bysystem – i alt fald set i et globalt perspektiv. Jan de Vries er dog ikke særligt præcis på dette punkt, men det er han langt fra ene om, for selv om begrebet bysystem er meget udbredt i moderne byhistorisk forskning, er det i høj grad åbent for fortolkninger. Vries tilslutter sig en definition, der lægger vægt på gensidig afhængighed og økonomisk interaktion mellem de byer, der indgår i et sådant system. Dette

betyder, at enhver større ændring af økonomiske aktiviteter ét sted i systemet vil forplante sig til andre steder i systemet. Der var med andre ord tale om en stigende økonomisk integration mellem byerne i de forskellige dele af Europa, og denne integration var baseret på konkurrencerelationer mellem handelscentrene – og mellem regionale centre og deres baglande. Jan de Vries understreger dog samtidig, at det store bysystem bestod af en lang række subsystemer, hvoraf nogle kun havde svage relationer til hinanden.¹⁵

Centralstedsmodellen og netværksmodellen

Hohenberg og Lees har valgt at opbygge deres værk om den europæiske urbanisering siden 1000 i tre hoveddele, der beskriver hhv. den præindustrielle tidsalder (fra 1000-tallet til 1300-tallet), en protoindustriell periode (fra 1300-tallet til 1700-tallet) og industrialderen (fra og med 1700-tallet). Forfatterne gør brug af flere sæt teoretiske værktøjer, som udnyttes konsekvent i de empiriske beskrivelser. Her vil jeg dog nøjes med at omtale de to modeller, der introduceres i et af bogens vigtigste kapitler, "Systems of Early Cities".

Den ældste af disse, *centralstedsmodellen*, blev lanceret i 1933 af geografen Walter Christaller. Modellen var inspireret af empiriske studier i en tysk region, hvor Christaller kunne konstatere et regelmæssigt mønster i byernes beliggenhed og størrelse. Ambitionen var at give modellen generel gyldighed, således at den ideelt set kunne forudsige byernes fordelingsmønstre under bestemte forudsætninger. Christaller's udgangspunkt var, at en by udgør et centralt beliggende sted for den lokale landbefolkning; her kan landboerne afsætte deres overskudsprodukter og købe andre varer og ydelser til gengæld. Imidlertid er der meget forskel på varenes tiltrækningskraft, dvs. hvor langt folk vil rejse for at erhverve de enkelte varer. Ligeledes er der forskel på, hvor stor efterspørgslen skal være, for at varen overhovedet bliver produceret. Derfor

bliver nogle produkter kun markedsført ganske få steder, mens andre kan erhverves på stort set alle centralsteder. På grundlag af denne logik opstillede Christaller et pyramideformet byhierarki med følgende karakteristika: De mange byer på det laveste niveau har kun få og helt basale funktioner (fx handel med korn og andre nødvendighedsartikler). Disse aktiviteter findes også i alle byer på højere niveauer, men her optræder tillige en række supplerende funktioner – jo flere, desto længere op i hierarkiet, man kommer. Dertil kommer, at byer på højere niveauer også har administrative opgaver. Christaller antog, at et fuldt udbygget byhierarki i alt ville rumme 7 lag, og det har en del af hans efterfølgere holdt fast ved, men de fleste historikere finder det mere rimeligt at begrænse sig til 4 niveauer, når man arbejder på nationalt niveau: nemlig hovedstaden, landsdelscentre, regionale centre og lokale centre.

Mens selve tanken om byhierarkier har vundet generel accept, har mange historikere haft problemer med den stive struktur i Christaller's model. Det virker fx alt for unuanceret, når modellen – i sin klassiske form – postulerer, at der kun hører én umiddelbar "overby" til hver "underby", hvilket bl.a. betyder, at alle beboere i "underbyen" eller dens opland vil søge til præcis denne "overby" for at skaffe en vare, som de ikke kan få i "underbyen". Mange har desuden bemærket, at byudviklingen i et land eller region er betinget af meget andet end markedsføringen af produkter fra landdistrikterne. En af de hårde kritikere var James Vance, der var en af fædrene bag den såkaldte *netværksmodel*. Han bemærkede, at mange stærkt handelsorienterede byer har større kontakt til fjerntliggende handelsbyer end til de nærmeste byer i baglandet, og at udviklingen i disse handelsbyer ofte stimuleres eller hæmmes af helt andre kræfter end dem, der fremhæves i centralstedsmodellen. Mens centralstedsmodellen tager udgangspunkt i jordbruget og byernes rolle som serviceorganer over landboerne, fokuserer netværksmodellen på

strømme – ikke blot af varer, men også informationer og indflydelse – og byerne udgør knudepunkter i denne udveksling. Netværksteoretikerne bruger begrebet *gateway* om en by, der forbinder to regioner gennem udveksling af varer eller andre ydelser.

Hohenberg og Lees' fortjeneste er i al sin enkelthed at kombinere centralstedsmodellen og netværksmodellen. Nogle byers fremkomst og udvikling forklares bedst ved den ene model, andre ved den anden, bemærker de. Eksempelvis er mange industri- og minebyer opstået p.g.a. efterspørgsel i fjerntliggende områder, ikke som følge af behov i de lokale landlege omgivelser. Men i mange tilfælde får man et mere nuanceret indtryk af en by eller region ved anvende begge modeller samtidig. Der er også eksempler på, at en bys udvikling i visse perioder bedst forstås ud fra netværksmodellen, mens centralstedsmodellen giver en mere tilfredsstillende forklaring for andre tidsafsnit. Således kan man undertiden se, at en by, der på et tidspunkt har haft omfattende handel og søfart, senere, når de internationale handelsruter har ændret sig, har fundet sig en ny hovedrolle som administrativt og servicemæssigt center i den pågældende region. Som regel har byen dog hele tiden haft disse centralstedsfunktioner; de har blot tidligere været overskygget af de netværksorienterede opgaver.

Selv om begge modeller beskæftiger sig mest med økonomiske relationer, har de også sociale, politiske og kulturelle aspekter.¹⁶ Med 1700-tallets Bordeaux som eksempel bliver det således demonstreret, at livlige oversøiske forbindelser kunne få afgørende betydning for det sociale liv i en by. Udlændinge fra mange lande fandt frem til den franske havneby ved at følge handelsnetværkets spor, og udlændingene kom til at kontrollere en stor del af byens en gros-handel og kreditgivning – hvilket bl.a. begrundes med, at mange medlemmer af den indfødte elite veg tilbage fra at kaste sig ud i den risikable oversøiske handel. Bordeaux oplevede på samme tid en kulturel opblomst-

ring (med trykkerier, museum, opera, teater etc.), men Hohenberg og Lees mener ikke, at dette kan ses i sammenhæng med de internationale forbindelser, men derimod i lyset af byens centralstedsfunktion som regionalt økonomisk og politisk center.¹⁷ Derimod mener de, at de europæiske handelsnetværk generelt har spillet en stor rolle for udbredelsen af nye ideer, fx oplysningsfilosofien. Hvad de politiske aspekter angår, er centralstedsmodellen særdeles velegnet til at demonstrere formelle strukturer inden for en stat eller territorielt sammenhængende region. Netværksmodellen kan derimod kaste lys over visse uformelle kontrolmekanismer, men den kan også anvendes i analyser af "imperial hegemony" (om magtstrukturer i imperier, der omfatter flere territorier, som er adskilt af større havområder). Således påviser de, at visse netværksbyer kunne opnå og fastholde en forbløffende magt og kontrollere enorme maritime eller koloniale imperier, selv om de pågældende byer var uden større betydning i geopolitisk forstand. Denne magtudøvelse dokumenteres bl.a. gennem en beskrivelse af en af verdenshistoriens mest karakteristiske netværksbyer: Venezia.¹⁸

Tre antologier om byudvikling

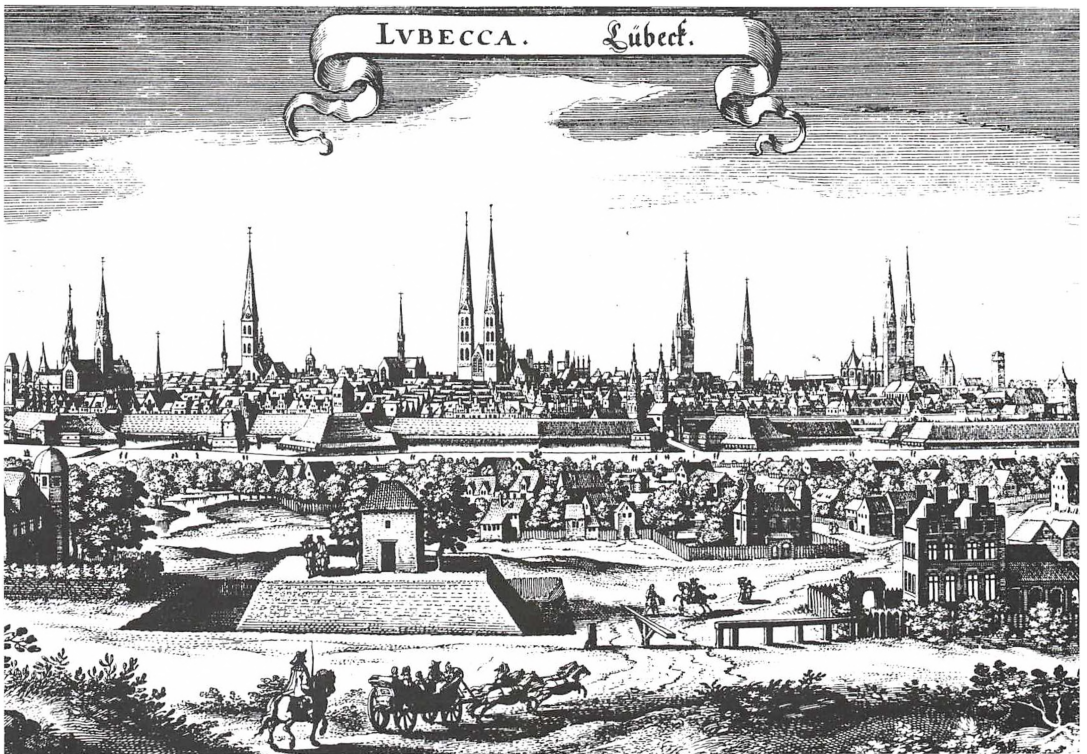
Blandt de mange "multinationale" antologier, der har set dagens lys i de senere år, hører Peter Clark, red.: *Small towns in early modern Europe* (1995), Peter Clark og Bernard Lepetit, red.: *Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe* (1996) samt S.P. Epstein, red.: *Town and Country in Europe, 1300-1800* (2001) ubetinget blandt de bedste. Med få undtagelser kan de i alt 38 kapitler tjene som gode introduktioner til forholdene i de forskellige lande, hvilket bl.a. skyldes, at mange forfattere har bestræbt sig på at give en sammenfatning af nyere forskning inden for deres land.¹⁹ Dertil kommer, at redaktørerne i alle tre tilfælde har gjort en stor indsats for at sætte emnet ind i en bredere sammenhæng. Epstein's introduktion er særligt perspektivrig, om end ikke altid lettilgæn-

gelig i sin fremstillingsform. I øvrigt er det en af Epstein's hovedpointer, at der i spørgsmålet om by-land-relationer var tale om en betydelig strukturel kontinuitet mellem senmiddelalderen og den tidligt-moderne periode. Således bemærker han, at kommercielt landbrug og rural industri allerede i senmiddelalderen var standard-aktiviteter for bønder i flere lande.²⁰

Selv om de tre værker har hvert sit hovedtema, er der mange gennemgående problemstillinger, og det er derfor rimeligt at præsentere dem samlet i tematiseret form – nemlig ved at belyse nogle væsentlige spørgsmål ved eksempler fra de nævnte bøger.

Bydefinitioner og antallet af byer

Et af de vigtigste spørgsmål er selve afgrænsningen af bybegrebet. Den mest håndgribelige metode at definere på er at anvende et rent *demografisk* kriterium, sådan som bl.a. Jan de Vries har gjort. En sådan metode er – med Epstein's ord – særligt velegnet til komparative oversigter og generaliseringer på højt niveau.²¹ Men de fleste historikere er vist enige om, at man ikke blot må inddrage, men også lægge mere vægt på det *funktionelle* kriterium (dvs. forekomsten af handel, håndværk, servicefag, institutioner og administrative organer m.m.), når man arbejder mere dybgående med byer i et afgrænset område.

En meget stor del af de europæiske byer i 15-1700-tallet var omgivet af mure, og mange forskere mener, at bymurene spillede en helt afgørende rolle for byboernes identitet. Thomas Brennan har formuleret det på denne måde: "Towns used their walls to divide the world up between what was 'polite', 'policed', 'civilised', 'urbane' ... and what was not." (Epstein 2001, s. 250). Men i slutningen af 1700-tallet begyndte man mange steder at betragte bymurene som hindringer for byens vækst og trafiknettets videreudvikling, og i de følgende årtier måtte utallige mure og porte lade livet. Mange steder er der dog stadig tydelige spor i bybilledet. Det gælder bl.a. for Lübeck, hvor den massive Holstentor i dag er byens vartegn. Her ses et prospekt over byen fra 1600-tallet (Det Kgl. Bibliotek).

Hvad det demografiske kriterium angår, har der været en del kritik af Vries' tærskelværdier på 5.000 og 10.000 indbyggere, da kun en meget lille del af byerne i 15-1700-tallets Europa nåede over disse niveauer.²² Dette gælder ikke mindst for de nordiske lande, hvor kun 14 af de 208 købstæder havde mere end 5.000 indbyggere omkring 1800, mens ikke færre end 165 købstæder havde mindre end 2000 beboere.²³ Men også i meget urbaniserede områder som Norditalien og Nederlandene boede en stor del af bybefolkningen i mindre byer. Men hvor lille kunne en bebyggelse da være uden at miste sit bypræg (dvs. centralsteds- eller gatewayfunktioner)? Det kan der næppe siges noget generelt om, men ud fra studier af norske bebyggelses strukturer og funktioner omkring 1800 har Finn-Einar Eliassen vurderet, at det kan være rimeligt at tale om byer helt ned til ca. 400 indbyggere, ja, han nævner endog mikrobyer på 2-400 indbyggere, selv om disse kunne være ustabile.²⁴

Til gengæld kan man i visse andre lande udpege bebyggelser, som var langt større uden at være i besiddelse af ret mange urbane funktioner. Vera Bácskai har peget på nogle kæmpestore agrare byer på de ungarske sletter; de havde ganske vist en vis mængde handel, industri og administration for at dække byboernes egne behov, men de havde ingen centralstedsfunktioner over for "oplandet", ligesom de heller ikke stod i afhængighedsforhold til større byer. Som modstykke fremhæver Bácskai den beskedne by Szombathely i Vestungarn (3700 indbyggere i begyndelsen af 1800-tallet). Den var et administrativt center med en bred vifte af økonomiske og kulturelle funktioner, der dækkede efterspørgslen i et meget stort opland, da der simpelt hen ikke lå andre byer i miles omkreds. Som man kan forstå, foretrækker Bácskai det funktionelle kriterium frem for det demografiske. Men i praksis må hun anbefale et helt tredje kriterium, nemlig et *formelt*. Det hænger sammen med, at de ungarske byer kan opdeles i to kategorier: et lille antal civitates (med

fulde privilegier) og et meget stort antal oppida (med begrænsede rettigheder). Men sidstnævnte kategori omfatter også en hel del landsbyer, hvis eneste urbane træk bestod i retten til at holde marked et par gange om året. For en stor del af disse delvist privilegerede bebyggelser mangler der imidlertid oplysninger om graden af urbanitet. Derfor er det nødvendigt at analysere civitates og oppida hver for sig, skriver Bácskai.²⁵

Også i mange andre lande har man diskuteret spørgsmålet om funktionelt versus formelt kriterium. Epstein bemærker i den forbindelse, at kontinentale forskere gerne lægger stor vægt på det formelle kriterium, hvorimod britiske historikere er tilbøjelige til at nedtone det. Dette er en klar afspejling af, at privilegierne spillede en afgørende rolle for byboernes selvforståelse i mange kontinentale lande – ikke mindst i det tyske kulturområde – og her var der normalt også langt flere urbane funktioner i byer med privilegium end i andre bebyggelser. Derimod blev en del engelske byer først langt op i tiden udstyret med privilegier, skønt de allerede i middelalderen havde mange urbane træk.

Det formelle kriterium er også helt utilstrækkeligt ved studier af norske byer i 15-1700-tallet. Eliassen skelner her mellem de fuldt privilegerede købstæder, ladestederne (med begrænsede handelsrettigheder), strandstederne (uden handelsrettigheder) og bjergværksbyerne (hvor mineejerne havde omfattende privilegier). Ved afslutningen af middelalderen eksisterede der kun 6 byer inden for de nuværende landegrænser, men i løbet af de næste 300 år opstod der yderligere 23. Denne markante fremvækst var næsten 100% koncentreret på syd- og sydvestkysten. Baggrunden var en øget efterspørgsel fra Vesteuropa efter norsk tømmer, fisk og metal; byerne opstod altså som gateways mellem Vesteuropa og det indre Norge. I tiden fra 1660 til ca. 1800 indtog statsmagten en passiv rolle ved reelt blot at tildele urban status (først ladestedsrettighed, siden købstadsprivilegium) til

bebyggelser, som allerede var funktionelle byer. Før 1660 førte regeringen en mere aktiv politik, idet den – gennem uddeling af byprivilegier – søgte at opnå mere kontrol over de enkelte regioner og at centralisere handelen til bestemte punkter. En tilsvarende politik blev anlagt over for Nordnorge i årene omkring 1800; indtil da havde der ikke været en eneste rigtig by i området nord for Trondheim.²⁶

I flere andre lande spillede de statslige interesser en helt central rolle for 15-1600-tallets bygrundlæggelsesproces.²⁷ Sverige (der dengang også omfattede Finland) er et oplagt eksempel. Her grundlagde statsmagten hele 45 købstæder mellem 1580 og 1680, hvorved den samlede bestand blev mere end fordoblet. Denne udvikling har været genstand for megen udforskning, og de vigtigste resultater er senest blevet sammenfattet i en artikel af Robert Sandberg.²⁸ Han har især interesseret sig for kansler Axel Oxenstiernas embedsperiode (1612-54), hvor der blev oprettet 36 nye købstæder,²⁹ og hvor byerne blev opdelt i stapelstæder og oppstæder, hvilket bl.a. betød, at kun en lille del af byerne fortsat fik ret til at handle med udlandet. Sandberg ser bypolitikken som et vigtigt led i Oxenstiernas store moderniseringsprojekt for den svenske stat – et projekt, der bl.a. medførte en langt mere effektiv central kontrol med de enkelte dele af landet.³⁰ Det er således påfaldende, at over halvdelen af Oxenstierna-periodens nye byer blev etableret i Norrland og i Finland. Anlæggelserne tjente dog også et fiskalt formål: det blev nu lettere at beskatte handelen i rigets udkantsområder.

Hovedstædernes og metropolernes rolle

Trods mange demografiske kriser var tiden fra 1500 til 1800 en udpræget vækstperiode for en stor del af Europa's hovedstæder og metropoler;³¹ mange af disse mere end fordoblede deres indbyggertal, og London formåede endda at vokse fra 50.000 indbyggere til 948.000!³² Det er derfor kun naturligt, at der i de senere år har været en stigende interesse for hovedstædernes og

metropolernes betydning for de omgivende landdistrikter og for de øvrige byer.

Meget af denne forskning har – direkte eller indirekte – hentet inspiration i Johann Heinrich von Thünens klassiske værk *Der isolierte Staat ...* fra 1826. Thünen argumenterede for, at omkostningerne ved transport af en vare fra produktionssted til konsumtionssted havde afgørende betydning for, hvad der kunne betale sig at avle på hvert sted. Som følge deraf ville alle (større) byer være omgivet af en række produktionszoner. Nærmest ved byen ville man finde et område med intensiv produktion af varer, som ikke kunne tåle en langvarig transport (typisk mejeriprodukter og grønsager). Længere ude ville der være tale om en mere ekstensiv produktion, især af korn. Teorien er efterhånden blevet afprøvet på mange større byer, og resultatet har været ganske overbevisende. Men det er bemærkelsesværdigt, at der inde i de forskellige produktionszoner ofte findes landsbyer eller andre småområder med særlige specialer, som i visse tilfælde kan tilskrives adgang til særlige råvarer eller en særlig know how.³³ Jo større metropol, desto større mulighed for udvikling af sådanne specialer.³⁴

I 1967 udgav E.A. Wrigley en artikel, hvori han argumenterede for, at den stærke befolkningsvækst i London i 16-1700-tallet havde en klart positiv effekt på den økonomiske udvikling i hele England. Landbrugsproduktionen og handelen blev klart stimuleret, og dette opmuntrede til specialisering af produktionen og en stor indsats for forbedring af infrastrukturen, hvilket igen virkede fremmende på omsætningen og tilflytningen til London.³⁵ Wrigleys artikel har givet inspiration til mange undersøgelser. Forskerne er dog nået frem til meget forskellige resultater vedrørende storbyernes økonomiske betydning, og dette kommer klart til udtryk i Clarks og Lepetits antologi om hovedstædernes og deres oplande. De to redaktører fremhæver således, at en kraftig vækst for en storby ofte havde en hæmmende indflydelse på byudviklingen i de nærmestliggende regioner. De nævner

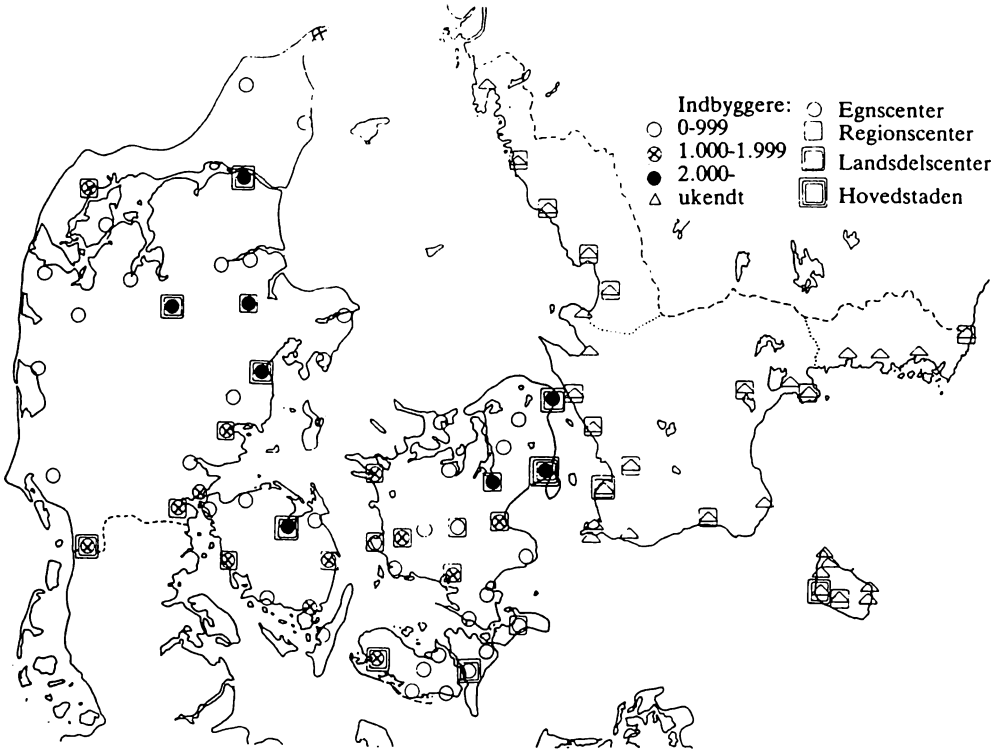
også, at en storby kunne have en stærkt stimulerende effekt på den agrare produktion i nærområdet, samtidig med, at landbruget i de øvrige landsdele var i stagnation; Portugal i slutningen af 1700-tallet anføres som et eksempel på dette.³⁶ Desuden bemærker Helga Schultz i en artikel om Berlin, at denne by – trods en usædvanlig stor og vedvarende vækst fra og med ca. 1670 – ikke havde nogen stimulerende virkning på oplandets landbrug før et stykke ind i 1800-tallet. Hun finder forklaringen i en kombination af strukturelle problemer i landbruget, fattigdom på landet og dårlig infrastruktur.³⁷ Andre historikere har peget på, at en hovedstads positive efterspørgselseffekt kunne blive opvejet af en betydelig ressourceoverførsel fra oplandet i form af skattebetaling og andre afgifter. Nogle af de forskere, der beskæftiger sig med spansk eller syditaliensk byhistorie, taler ligefrem om hovedstads-parasitisme. De peger bl.a. på, at de castilianske myndigheder omkring 1600 pålagde alle landsbyer i en radius af 55 km (senere 110 km) fra Madrid at levere en vis mængde brød eller hvede til hovedstaden hvert år. Et af de vigtigste formål var at hindre social uro i Madrid, men da leverancerne blev gennemført med en centralt fastlagt, meget lav takst, nægtede landboerne undertiden at levere deres kvoter. Problemet fandt først en løsning i løbet af 1700-tallet, da en forbedring af infrastrukturen gjorde det muligt for Madrid at skaffe de nødvendige fødevarer fra et større område end tidligere.³⁸

Mange hovedstæder fungerede som magneter på landets godsejere. Ved at opholde sig her nogle måneder om året havde de mulighed for at dyrke socialt og kulturelt liv på højt niveau og måske også gøre deres indflydelse gældende i det politiske liv. Den store godsejerkoncentration betød imidlertid en overførsel af mange ressourcer fra land til by i form af fæsteafgifter o.lign. I nogle hovedstæder blev en stor del af disse midler omsat i produktive investeringer; andre steder var der i højere grad tale om passiv pengeanbringelse.

Men relationerne mellem hovedstaden og de omgivende byer og landområder var naturligvis også afhængig af hovedstadens størrelse og omfanget af centrumfunktioner. Mens nogle lande såsom England, Frankrig, Portugal og Sverige havde et totalt dominerende politisk, kulturelt og økonomisk centrum, kan man i visse andre lande tale om en vis arbejdsdeling mellem de politiske og økonomiske centre. Det var således tilfældet i den nederlandske republik, hvor det økonomiske liv blev præget af Amsterdam, mens den relativt beskedne by Haag i 1578 blev udpeget som hjemsted for den centrale forvaltning – med den udtrykkelige begrundelse, at man derved ønskede at undgå et modsætningsforhold mellem de største handelsbyer. Et andet eksempel er Polen; her havde Gdansk siden slutningen af 1400-tallet ubestridt haft rollen som økonomisk knudepunkt – som følge af den voksende maritime samhandel med Vesteuropa – men i 1569 blev Warszawa gjort til hovedstad (i stedet for Krakow) p.g.a. den centrale beliggenhed midt i den nyetablerede polsk-lithauiske unionsstat.³⁹ Et helt andet mønster viser sig, når man ser på kejserriget, der bestod af et betragteligt antal små og store fyrstendømmer. Vel blev bylandskabet i stigende grad domineret af metropolerne Wien og Berlin, men der blev også ved med at være både mellemstore og små hovedstæder, og de mindste af disse havde under 2000 indbyggere.⁴⁰ Også Nord- og Centralitalien havde siden højmiddelalderen været præget af en stærk politisk fragmentering, men her skete der i løbet af 14-1700-tallet en stærk magtkoncentration, idet nogle af bystaterne underlagde sig en række andre bystater og derved udviklede sig til territorialstater.⁴¹

Byhistorisk forskning i Danmark

Lad os til sidst vende blikket mod de hjemlige himmelstrøg. Også her har den byhistoriske forskning altid været stærkt præget af by-biografier. Ole Degn har således opgjort, at der alene i årene 1967-92 udkom 34 danske værker af denne karakter, og at

Det danske bybillede i 1672 (for regionen øst for Øresund: 1655). Ved at kombinere en lang række økonomiske og administrative faktorer (som fx antallet af markeder, håndværkslav og skibe gennem Øresund, toldprovenuet, husenes samlede vurderingssum, den gennemsnitlige formue hos skatteyderne samt forekomsten af bispesæde, kongeligt slot og amtsforvaltning) har Ole Degn indplaceret de danske købstæder på fire niveauer. Samtidig har han inddelt byerne efter folketal – med udgangspunkt i købstadstællingen fra 1672. Gengivet efter Historie 1987-89, s. 535.

de til sammen indeholder ca. 25.000 sider.⁴² Men der er også udsendt mange værker om enkeltaspekter af byernes historie. Det drejer sig både om samleværker som *Håndværkets kulturhistorie* og *Dansk søfarts historie* og om disputatser, ph.d.-afhandlinger og artikler om bestemte byerhverv eller aktiviteter. Derimod foreligger der, forbavsende nok, kun en enkelt monografi, som dækker alle perioder af byernes historie. Det drejer sig om Gunnar Olsen's lille bog *De danske købstæder gennem tiderne* (1943) – der i øvrigt stadig på mange punkter er en nyttig introduktion til emnet. Vilh. Lorenzen's monumentale værk *Vore Byer. Studier i Bybygning* (bd. I-V, 1947-58) dækker derimod kun perioden 1536-1870, og vægten ligger i helt overvejende grad på de fy-

siske forhold. Et bredere perspektiv findes i de danske bidrag til 3-bindsværket *Urbaniseringsprocessen i Norden* (red. af Grethe Authén Blom), der udkom i forbindelse med det nordiske historikermøde i 1977. Værket behandler dog kun tre tidsafsnit, nemlig middelalderen, 16-1700-tallet og perioden ca. 1840-1920, men for hvert af disse tidsafsnit er der mange gode oversigter over de enkelte landes byudvikling. Dette gælder bl.a. for det danske bidrag om 16-1700-tallet, som er skrevet af Ole Degn og som primært beskæftiger sig med byernes økonomiske og demografiske udvikling.

Ellers skorter det på artikler af mere generel karakter om de danske byers historie i 15-1700-tallet; måske skal dette ses i sammenhæng med, at det danske bysystem

ikke undergik så mange ændringer i denne periode, sammenlignet med så mange andre lande. Henrik Becker-Christensens fine artikel om provinsbyernes økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750 fortjener dog at blive nævnt.⁴³ Det samme er tilfældet med Peter Hoxcer Jensens og Ole Degns analyser af det danske byhierarki i 15-1600-tallet.⁴⁴ De to forfattere har tydeligvis hentet inspiration hos hver sin "skole" af centralstedsteoretikere, og der er kommet meget forskellige resultater ud af arbejdet. Mens Hoxcer Jensen har inddelt de danske byer i 6 rangklasser og opdelt landet i en lang række subsystemer, har Degn ladet sig nøje med at indplacere byerne på 4 niveauer (se figuren s. 35) og at give en karakteristik af de forskellige bytyper. Mens Degns model giver et udmærket overblik over det danske bybillede i midten af 1600-tallet, indeholder Hoxcer Jensens kort en del mærkværdigheder, som kun til dels kan forklares med et problematisk kildegrundlag. Hans artikel kan nemlig også bruges som anskueliggørelse af nogle af de metodiske problemer, der er forbundet med centralstedsmodellen i sin klassiske form.

Netværksmodellen synes endnu ikke at have haft indflydelse på den byhistoriske forskning i Danmark – i alt fald ikke, når det drejer sig om behandlingen af den tidligt-moderne periode. Men der er ikke tvivl om, at modellen har store anvendelsesmuligheder, især ved studiet af søfartsbyer og deres kontakthflader.⁴⁵ Det samme gælder for forskellige teoretiske værktøjer, der kan bruges til at sammenligne byer i én eller flere regioner, som fx rank-size-distribution og det såkaldte *centralitetsindex*, der beregnes på grundlag af antallet af erhverv og antallet af udøvere i de forskellige erhverv på et bestemt tidspunkt (typisk et folketællingsår).⁴⁶ Vel siger disse grafer og tal ikke meget i sig selv, men de kan være med til at bibringe et overblik og indkredse de geografiske områder, perioder og problemstillinger, der kan fortjene en nærmere analyse. Under alle omstændigheder er der brug for

langt mere komparativ byhistorisk forskning i Danmark – og meget gerne en forskning, der sammenligner byudviklingen i Danmark med forholdene i nabolandene. For udviklingsmønstrene for bysystemerne har, som det er fremgået, tegnet sig meget forskelligt i hvert af de nordiske lande – og igen ganske anderledes i kejserriget og andre europæiske lande. Ligeledes vil det være nyttigt, om de senere års stigende interesse for bl.a. statsmagts og hovedstædernes betydning for den generelle byudvikling satte sig flere spor i den danske forskning.

Jørgen Mikkelsen

¹ Se med links til forskellige byhistoriske institutioner i udlandet, deriblandt også Stads- og Kommunehistoriska Institutet ved Stockholms Universitet; dette institut blev oprettet allerede i 1919.

² Den seneste konference, i 2002, har websiten: www.esh.ed.ac.uk/urban_history. Her ses bl.a. papers fra mere end 100 indlæg.

³ Georges Duby m.fl., red.: *Histoire de la France urbaine*, I-V, 1980-85, og M. Palliser m.fl., red.: *The Cambridge Urban History of Britain*, I-III, 2000. Blandt de nordiske lande er Finland endnu alene om at have en syntese: C.J. Gardberg m.fl.: *Stadsväsenets historia i Finland*, 1987. Men der er nu tillige ved at blive skrevet et værk om byudviklingen i Norge. Også her i landet er der planer om udgivelse af en syntese, men det har endnu ikke været økonomisk muligt at realisere disse.

⁴ Det drejer sig bl.a. om: A.D. van der Woude m.fl., red.: *Urbanization in History*, 1990; Charles Tilly og Wim P. Blockmans, red.: *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*, 1994; Finn-Einar Eliassen og Geir Atle Ersland, red.: *Power, Profit and Urban Land*, 1996; Holger Th. Gräf, red.: *Kleine Städte im neuzeitlichen Europa*, 1997 og Antoni Maczak og Christopher Smout, red.: *Gründung und Bedeutung kleinerer Städte im nördlichen Europa der frühen Neuzeit*, 1991.

⁵ Således er der i rækken *Studien zur Geschichte zur Ostseeraumes* (udg. af Julia-K. Bütthe og Thomas Riis) udsendt tre bind om hhv. Erik af Pommern og byerne (1995), byerne som kul-

turformidlere 1240-1720 (1997) samt byforvaltning og bytypologi indtil midten af 1700-tallet (1999). Bøgerne indeholder artikler af nordiske, tyske, polske, baltiske og russiske forskere.⁷ Et meget vellykket eksempel er Herman van der Wee, red.: *The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries (Late Middle Ages-Early Modern Times)*, 1988. Den indeholder bl.a. van der Wees fremragende syntese (s. 307-382) om industriel dynamik og urbaniserings-/deurbaniseringsprocesser i Nederlandene fra senmiddelalderen til 1700-tallet.

⁸ Friedrichs, s. 10. I øvrigt er bogen skrevet i en lidt essayagtig stil, hvor forfatteren ofte skifter mellem generelle beskrivelser og omtale af enkeltpersoner eller begivenheder. Dette gør fremstillingen lettilgængelig og behagelig at læse, men nogle steder også lidt diffus.

⁹ Generelt må man sige, at der er tale om en særdeles velafbalanceret og stramt struktureret fremstilling i et klart og lettilgængeligt sprog.

¹⁰ Cowan, s. 201.

¹¹ S.P. Epstein, red.: *Town and Country in Europe, 1300-1800*, 2001, s. 7.

¹² Da Hohenberg og Lees udsendte 2. udgave i 1995, tilføjede de et kapitel om den nyeste tid og ændrede bogens titel til *The Making of Urban Europe, 1000-1994*.

¹³ Sammenhængen er blevet beskrevet med formelen $A/r=P$, hvor A angiver befolkningstallet for den største by i et bysystem, r betegner en given bys rangnummer i bysystemet, og P er denne bys befolkningstal. Hvis den største by i et land eller region har 500.000 indbyggere, vil den fjerdestørste by således have $500.000/4 = 125.000$ indbyggere. En del geografer har ment, at denne sammenhæng kunne betragtes som en lovmæssighed, sådan at forstå, at et bysystem ville nærme sig denne profil mere og mere i takt med, at systemet blev stadig mere udviklet og velintegreret. Vries tager klart afstand fra en sådan mekanisk opfattelse (s. 52 og 85ff).

¹⁴ Vries, s. 52 og 56ff.

¹⁵ Samme, s. 82, 107 og 263.

¹⁶ Jf. den glimrende oversigt over de to modellens karakteristika, Hohenberg og Lees, s. 65.

¹⁷ Samme, s. 144f.

¹⁸ Samme, s. 66f og 70.

¹⁹ Det kan dog også være lidt problematisk at komprimere et lands byudvikling gennem flere hundrede år i en artikel på 10-20 sider, så i nogle artikler fremstår beskrivelsen af visse ud-

viklingsforløb og sammenhænge i lidt for høj grad som ubegrundede postulater.

²⁰ Epstein 2001 (se note 11), s. 8.

²¹ Samme, s. 1.

²² Vries var selv opmærksom på problemet, men bemærkede, at han ville have haft store problemer med at skaffe tilstrækkelige data for en stor del af byerne, hvis han havde sat tærsklen ned til fx 3000 indbyggere.

²³ Vries, s. 59.

²⁴ Finn-Einar Eliassen: The mainstays of the urban fringe: Norwegian small towns 1500-1800, *Small towns in early modern Europe*, red. Peter Clark, 1995, s. 27 og 31.

²⁵ Vera Bácskai: Small towns in eastern central Europe, Clark 1995 (se note 24), s. 78-79 og 86-87.

²⁶ Eliassen (se note 24), s. 24, 28ff og 33f.

²⁷ I nogle tilfælde var de statslige interesser dog rent pekuniære. I Castilien solgte staten således byprivilegier til et stort antal landsbyer. Mange af disse måtte optage store lån for at klare udbetalingen, og nogle af byerne var endnu ikke sluppet af med denne gæld ca. 200 år senere. Jf. Juan E. Gelabert: Cities, towns and small towns in Castile, 1500-1800, Clark 1995 (se note 24), s. 271-294.

²⁸ Robert Sandberg: Town and country in Sweden, 1450-1650, Epstein 2001 (se note 11), s. 30-53. Sven Lilja har også skrevet en række artikler om urbaniseringen mellem ca. 1570 og 1810, og resultaterne er nu sammenfattet i den store afhandling *Tjuvehål och stolta städer*, 2000 – et værk, der er tydeligt inspireret af Vries' arbejde.

²⁹ Visse af de nye byer måtte dog opgives efter få år, og nogle af de andre voksede sig først store efter en lang årrække.

³⁰ Det bemærkes i denne forbindelse, at reformen af den regionale forvaltning i 1630'erne gjorde en række byer til administrative knudepunkter, idet de blev centre for de nye län (jf. Sandberg, s. 50).

³¹ Mens en hovedstad udgør centret for det politiske liv i en stat, kan en metropol i grove træk karakteriseres som en by, der dominerer et land p.g.a. dens størrelse og økonomiske eller kulturelle betydning.

³² Jf. Herbert Knittler: *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit*, 2000, s. 28f.

³³ I sin artikel "Københavnsbønder" (*Historiske meddelelser om København. Årbog 1963*) har Holger Rasmussen demonstreret teoriens

anvendelighed i Københavns-området ca. 1700-1850. Som nicheproduktion nævnes her (s. 80ff) havregrynsmaaling i Buddinge, fiskeri ved Skovshoved, tørveproduktion ved Sengeløse og Kirke Værløse samt blegning i Sørup ved Esrum sø.

³⁴ Paul H. Hohenberg og Lynne Hollen Lees har fremlagt en justeret – og klart forbedret – version af Thüinen's model, hvori de bl.a. har indbygget sådanne specialist-områder. Deres model udmærker sig også ved at medtage forskellige former for migration til og fra metropolen. *Urban Systems and Economic Growth: Town Populations in Metropolitan Hinterlands 1600-1850, Capital Cities and their Hinterlands in Early Modern Europe*, red. Peter Clark og Bernard Lepetit, 1996, s. 45.

³⁵ E.A. Wrigley: A Simple Model of London's Importance in Changing English Society and Economy 1650-1750, *Past and Present*, no. 37, 1967, s. 44-70 (artiklen er genoptrykt flere steder). Modellen medtager også en række andre faktorer såsom nye former for social mobilitet, nye forbrugsmønstre, bedre handelsfaciliteter og højere realindkomster.

³⁶ Peter Clark og Bernard Lepetit: Introduction, Clark og Lepetit 1996 (se note 34), s. 13 og 15.

³⁷ Helga Schultz: The Metropolis in the Sandpit – Berlin and Brandenburg, Clark og Lepetit 1996 (se note 34), s. 174.

³⁸ José Miguel López García og Santos Madrazo Madrazo: A Capital City in the Feudal Order: Madrid from the Sixteenth to the Eighteenth Century, Clark og Lepetit 1996 (se note 34), s. 131 og 136.

³⁹ Jf. Maria Bogucka's fremragende artikel: Between Capital, Residential Town and Metropolis: The Development of Warsaw in the Sixteenth to Eighteenth Centuries, Clark og Lepetit 1996 (se note 34), s. 198-216. Det er en af forfatterens hovedpointer, at Warszawa først i slutningen af 1700-tallet – kort før opløsningen af den polske stat – reelt kom til at indtage de politiske

og kulturelle centrumfunktioner, som var en hovedstad værdig.

⁴⁰ Jf. Holger Th. Gräf: Small towns in early modern Germany: the case of Hesse 1500-1800, Clark 1995 (se note 24), s. 198. Se også den metodisk inspirerende oversigtsartikel: Étienne Francois: The German Urban Network between the Sixteenth and Eighteenth Centuries. *Cultural and Demographic Indicators*, Woude 1990 (se note 5), s. 84-100.

⁴¹ Carlo Marco Belfanti: Town and country in central and northern Italy, 1400-1800, Epstein 2001 (se note 11), s. 292-315. Artiklen indeholder en fortræffelig komparativ analyse af en række italienske stater og bysystemers udvikling i løbet af den tidligt-moderne periode.

⁴² Ole Degn: Danske, norske og svenske byhistorier og byudvikling og urbanisering, *Heimen*, bd. 39, s. 7-17. Artiklen bygger bl.a. på forfatterens analyse af danske byhistoriers indhold, struktur og kildegrundlag, *Fortid og Nutid*, 1992, s. 59-72.

⁴³ *Erhvervshistorisk Årbog 1979*, s. 41-97.

⁴⁴ Peter Hoxcer Jensen: Centralstedteorien og de danske byer 1536-1660, *Profiler i nordisk senmiddelalder og renæssance. Festskrift til Poul Enemark*, red. Svend Erik Green-Pedersen, 1983, s. 127-144; Ole Degn: Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700, *Historie 1987-89*, s. 527-46. Degn's artikel er identisk med hans bidrag til Maczak og Smout (se note 5).

⁴⁵ Se fx Søren Bitsch Christensen: Making a regional system work, *Regional Integration in Early Modern Scandinavia*, red. Finn-Einar Eliassen m.fl., 2002, s. 186-212. Her beskrives de stærke handelsmæssige relationer i 1700-tallet mellem Randers-området og det sydlige Norge, især Drammen.

⁴⁶ Metoden er beskrevet i Bruno Blondé: Domestic demand and urbanisation in the eighteenth century: demographic and functional evidence for small towns of Brabant, Clark 1995 (se note 24), s. 242.

Spændende beretning om norske jarler på Orkneyøerne

Af Kim Lembek, cand. mag. og oversætter ved Det arnamagnæanske Institut, Københavns Universitet.

Orknøboernes saga oversat fra oldislandsk af Jens Peter Ægidius. Odense Universitetsforlag 2002. 228 sider. 255 kr.

Med udgivelsen af sagaen om de norske jarler på Orkneyøerne i nyoversættelse får den danske læserverden nu mulighed for at stifte bekendtskab med en anden type islandsk saga end den såkaldt islandske familiesaga. Og den kan sagtens gøre sig i det fine selskab.

Sagaen beretter om en dynamisk periode – ca. 900 til 1200 – i Nordens historie, hvor nordboere færdedes fra Nordamerikas østkyst i vest til Jerusalem i øst. Sagaens vinkel på dette tidsrum er de mere end 300 år, hvor der var norske jarler på Orkneyøerne. Disse jarler stammede alle fra den samme norske slægt, og sagaen handler fortrinsvis om, hvordan de mandlige slægtninge internt kæmper om den magt og ære en jarltitel betyder. Det fremgår dog også af sagaen, at et jarledømme på Orkneyøerne ikke blot er et internt familieanliggende, men i høj grad også er en brik i et større politisk puslespil: ”Stormagter” som Norge og Skotland har stor indflydelse på hvem og hvor mange, der sidder som jarl over Orkneyøerne. Det er de skiftende jarler, der udgør sagaens episke struktur. Det er altså Orkneyøernes højeste embede og de muligheder for magtudfoldelse det medfører, der er i centrum for beretningen. Alle ”undersåtterne” – fra den højest betroede rådgiver til den laveste gårdskarl – er kun medtaget for så vidt, de er relevante for fortællingen om jarlerne. Man kan derfor stille sig det spørgsmål, om sagaen bør hedde Orknøboernes saga. Den valgte titel er et forsøg på at gengive den oldislandske titel: Orkneyinga saga, som er af nyere dato og nu har vundet hævd. Men alt tyder på, at den i middelalderen har haft den mere dækkende titel: Sagaen om jarlerne på Orkneyøerne. Personligt er jeg heller ikke begejstret for formerne Orknøerne og orknøboer. Jeg ville foretrække formerne Orkneyøerne og orknøinger, som vist er de gængse på dansk.

Man mener, at Orkneyinga saga i sin oprindelige form er nedskrevet i Island omkring år 1200. I sit forord til sagaen nævner Jens Peter Ægidius bl.a., at sagaen ”selvfølgelig bærer præg

af den tid hvori den er blevet til” (s.XI). Men det selvfølgeligelige uddybes ikke nærmere, til trods for at en litteraturhistorisk placering kunne forklare meget om teksten. Sagaen trækker tydeligvis på ældre sagatyper som helgensagaer og de tidlige kongesagaer om Olav Trygvason og Olav den Hellige fra anden halvdel af 1100-tallet, men peger også frem mod senere kongesagaer, som for eksempel Snorri Sturlusons Heimskringla fra 1220’erne og den nye sagatype i 1200-tallet: den islandske familiesaga. Jeg kunne godt have ønsket mig en lidt bredere teksthistorisk introduktion i Jens Peter Ægidius’s på mange måder oplysende indledning. Den måde sagaen om de orknøske jarler fortæller på er nemlig, hvad Jens Peter Ægidius fint gør rede for, den samme, som karakteriserer andre sagatyper. Begivenhedsforløbet og personernes handlemåde er i centrum, og i det episke flow indflettes så dramatiske situationer, hvor indirekte og direkte tale enten som monolog eller dialog udgør kernen.

Det kan altid diskuteres, hvad en indledning skal indeholde. Men udtryksmæssigt må den helst ikke virke mod sin hensigt, som vel er at stimulere læseren. Det er desværre tilfældet med udgavens indledning. Flere steder tynges læsningen af alt for lange sætningshelheder fyldt med forskellige typer relativsætninger og indskud. Hertil skal føjes en ofte unødvendigt krukke eller overhøjtidelig sprogbrug: ”... så gør den nordiske fortid sig erindret i ...” (s. X); ”Efter almindelig formening ...” (s. XI); ”De foreliggende kilder af hvad art de være må ...” (s. XXIII). Og endelig fornemmes der en generel usikker sprogbrug: ”... medens de øvrige afsnit er tilføjelser sket af én eller flere gange ...” (s. XIV); ”... hvad der sker hen gennem sagafortællingen” (s. XVI); Man kunne have ønsket, at indledningen havde været en smule friskere og lidt mere ukunstlet formuleret.

Hvad selve oversættelsen angår, må man konstatere, at Jens Peter Ægidius virkelig har bestræbt sig for at følge originalteksten. Han oversætter stramt og tekstnært og er sjældent meddigtende. Mange af de syntaktiske og glosemæssige vanskeligheder er løst udmærket. Når man alligevel efter endt læsning sidder tilbage med en fornemmelse af, at det kunne gøres en

del bedre, så skyldes det ikke kun, at Jens Peter Ægidius måske alligevel ikke har haft det fulde overblik over tekstmængden, men måske også en manglende redaktionel indsats fra forlagets side.

Jeg skal i det følgende omtale nogle eksempler på det, der først og fremmest skæmmer oversættelsen. Jeg er naturligvis opmærksom på, at detaljerne i en oversættelse af en så gammel og fremmedartet tekst altid vil være genstand for diskussion. Jeg vil derfor prøve at anføre nogle mere faktuelle iagttagelser. Bagerst i bogen finder man tre landkort og et slægtsskema. For moderne læsere er det en god støtte, men det forudsætter, at de er fejlfri og brugervenlige. Navnene på kortene over De britiske Øer og Orkneyøerne er flere steder næsten ulæselige. Men endnu sværere bliver det for læseren at orientere sig fra teksten til kortene, når navne i teksten gives i dansk sprogform, men på kortene overvejende er på oldislandsk. I det helt uundværlige slægtsskema mangler der en jarl (Erling jarl Haraldsson), nogle kursiveringer, og en del forbindelsesstreger mellem familiemedlemmer. Stikprøver i registret afslører mindre sjskefejl, og under noterne er der fejl i note 29 ("Hdskr. 325a" skal være Hdskr. F).

Hvis vi vender os til selve oversættelsen af sagaen, er det alvorligste problem, at Jens Peter Ægidius vil for meget på en gang. Han bestræber sig tydeligvis for at fastholde originalens syntaks, tekstens præg af mundtlighed, det begrænsede ordforråd og den karakteristiske objektive fortællestil. Det er alt ære værd. Men Jens Peter Ægidius går mange steder for langt i sine bestræbelser, hvor han i stedet burde træde et skridt tilbage. Resultatet er (for mange) sætninger som for eksempel: "Dér på den sten Ragnvalds blod var faldet på da han døde, kan man se det den dag i dag så smukt som havde det nylig flydt" (s. 182). Denne bestræbelse – at lægge sig tæt op ad teksten – er sikkert også grunden til de relativt mange islandismer i oversættelsen, eksempelvis "sendemænd" (s. 34; oldisl. "sendimenn"); "lagde til kamp" (s. 40; oldisl. "lögðu til hardaga"); "bar Uni vand på havnen" (s. 104; oldisl. "bar Uni vatn í vitann"); "der blev tændt store ilde" (s. 171; oldisl. "váru görvir eldar stórir").

Men samtidig forsøger Jens Peter Ægidius tilsyneladende også at give oversættelsen en nærmest altmodisch sprogtone. Et typisk eksempel er sætningen: "Men da det aftnede, så styrede han vesterud og til havs" (s. 48). Oversættelsen er mættet af den slags sprogbrug,

jf. følgende eksempler: "øster" (s. 18); "Nu rinder det mig i hu" (s. 45); "bør" (sub.) (s. 77); "ræddeligt" (s. 83); "men alligevel bæres det mig for" (s. 158); "liggende fæ" (s. 160). Udover at erindre om 1800-tallets sagaoversættelser er det yderst problematisk at anvende et ordvalg, der i moderne dansk ikke sjældent klinger komisk eller højtravende. I stærk kontrast hertil står for eksempel et udtryk som "tyve mand høj" (s. 122) og ord som "makker" (s. 84) og "seje" (s. 125). Endelig må så nævnes en stor mængde ord og udtryk, som jeg stiller mig tvivlende overfor, eksempelvis: "fremtalende" (s. 75); "tale sin sag veltalende" (s. 105); "stille en i et valg" (s. 107); "samtaled" (s. 172); "gå flugt i" (s. 189), samt direkte fejlversættelser: "Friðarey" betyder næppe Fagerø, men snarere Fredsø, "hálf hundrað manna" (s. 88) betyder 60 og ikke 50 mand, "nemma" (s. 122) kan ikke bare oversættes til dansk næppe og "íþróttamaðr" (s. 182) kan næppe gengives med idrætsmand. Og til sidst: Det virker mildest talt krukret og giver næppe oversættelsen et mere arkaisk præg, at blæse på retskrivningsreformen fra 1948 og konsekvent skrive "kunde", "skulde" og "vilde".

Problemet omkring de forskellige islandske sagatypers historiske troværdighed har altid været og er stadig aktuelt. Jens Peter Ægidius lægger i sin indledning ikke skjul på, at han tillægger Orkneyinga saga stor historisk sandhedsværdi. Dog havde det været interessant at få perspektiveret synspunktet. For eksempel kunne det have været nyttigt med en redegørelse for selve ordet saga – et ord der ikke skelner mellem mundtligt/skriftligt og historisk/fiktivt – i stedet for den noget lemfældige omgang med det tvetydige ord historie. Altså en problematisering for Orkneyinga sagas vedkommende af det, den store sagakender og -oversætter, Robert Cook, har formuleret således: "It is impossible to disentangle the four components in the saga: authentic history, the inventions of oral tradition, written sources and the contribution of the thirteen-century author" (Njal's saga, Penguin Books 2001, s. xiv).

Jens Peter Ægidius redegør til en vis grad for sagaens overleveringshistorie: At originalen fra omkring 1200 er tabt, og at de kendte håndskrifter er afskrifter og bearbejdelser af afskrifter. Men det påvirker ikke hans overbevisning om sagaens historiske autenticitet. I forbindelse med det historiske perspektiv havde det også været gavnligt, hvis Jens Peter Ægidius havde forholdt sig til den udgave af originalteksten, som han har brugt. Den anvendte

udgave er nemlig en rekonstruktion på grundlag af en subjektiv bedømmelse af flere håndskrifter fra forskellige tidsrum og ud fra en bagvedliggende idé om at nå så tæt på den tabte originaltekst som muligt. For den interesserede faghistoriker er indledningen til og oversættelsen af Orkneyinga saga derfor i bedste fald næppe mere end et første incitament. For videre beskæftigelse må grundlaget være den oldislandske

tekst med behørig inddragelse af filologien og litteraturhistorien.

Det er prisværdigt, at der findes oversættere og forlag, som er villige til at ofre tid og energi på at få mindre kendte sagatyper udgivet i nyoversættelse. Men så forpligter man sig også til at udgivelsen er gennemarbejdet, opdateret og konsekvent. Ellers risikerer man at gøre sagalitteraturen en hjørnetjeneste.

Kim Lembek

Gottorp – et fyrstehof

Af Michael Bregnsbo, lektor, ph.d., Center for Historie, Syddansk Universitet, Odense.

Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet. Red.: Mette Skougaard, Gyldendal 2002. 168 s. 198,00 kr.

De fleste, der i dag hører navnet Gottorp, tænker sikkert på slottet uden for Slesvig by, der rummer et museum med bl.a. Nydam-båden. Men tidligere var slottet residens for de gottorpske hertuger, som i 1600- og 1700-tallet spillede en fremtrædende rolle såvel i dansk som i international politik. En af Frederiksborgmuseets kostbareste og tidligst erhvervede udstillingsgenstande er en himmelglobus, der oprindeligt stammer fra Gottorp Slot, hvortil den blev konstrueret på bestilling af hertug Friedrich 3. i årene 1654-57. Himmelgloben er en ”mekanisk model af Universet ifølge Kopernikus’ ideer, hvor Solen er det centrum, som Jorden og alle de øvrige planeter kredser om” (s.6). For at sætte fokus på dette klenodie har Frederiksborgmuseet i foråret 2002 afholdt en særudstilling om Gottorp, og det er i den anledning, at nærværende bog er udgivet. Formålet er altså ikke bare at fortælle om globen i sig selv, men tillige om det fyrstehof, der lod den fremstille. Bogen består af i alt fire artikler, som alle vil blive omtalt nedenfor.

Museumsinspektør Steffen Heiberg lægger ud med artiklen ”Fra småfyrster til selvherskere – de gottorpske hertuger og Danmark”, hvor der klart og indsigtfuldt bliver redegjort for Gottorp-hertugerne og deres placering i dansk og europæisk politik. I 1544 deltes hertugdømmerne Slesvig og Holsten mellem Frederik 1.s tre sønner Christian (3.), Hans og Adolf. De fik hver områder af både Slesvig og Holsten, ligesom dele af disse hertugdømmer skulle være under fællesregering, og de tre hertuger stod i vasalforhold til kongen af Danmark. Det er fra

hertug Adolf, at Gottorp-linjen nedstammer. Med tiden ragede Gottorp-hertugerne uklar med kongen af Danmark. Hvor om al ting er: Gottorp-hertugen, der var indgiftet i den svenske kongefamilie; søgte svensk støtte og efter krigsnederlaget i 1658 måtte Danmark acceptere, at hertugens vasalforhold blev ophævet. Dermed havde kongen af Danmark en sikkerhedsrisiko inden for sine grænser. Gottorp-hertugen måtte påregnes at ville gøre fælles sag med Danmarks fjender i tilfælde af krig. Under Den store nordiske Krig støttede Gottorp da også Sverige og blev følgelig trukket med i faldet ved Sveriges nederlag her. Ved freden i 1720 anerkendte Sverige og Storbritannien, at de gottorpske dele af Slesvig (men ikke af Holsten) blev lagt ind under den danske krone. Men Rusland havde ikke anerkendt dette, og i 1762 blev Gottorp-slægtens overhoved zar af Rusland som Peter 3. Denne var rede til at anvende sine russiske ressourcer til et generhverve Gottorp, og det så ud til krig. Men krigen blev aflyst i sidste øjeblik, idet zaren blev styrtet af sin hustru, den senere Katarina den Store, der i 1773 underskrev en traktat, hvorved kongen af Danmark fik de gottorpske dele af Holsten mod at afstå grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst. Dermed havde et alvorligt sikkerhedspolitisk problem fundet sin løsning.

En enkelt kritisk bemærkning til Heibergs ellers fine fremstilling. I 1721 ”blev den gottorpske del af Slesvig officielt forenet med den kongelige del, og Frederik 4. blev hyldet af de slesvigske stænder som arveherre. Slesvig blev ikke indlemmet i Danmark, men var som Norge og Danmark selv et land under den danske krone” (s.43). Dette fremstår hos Heiberg som en historisk kendsgerning. Men det er et særdeles

omstridt spørgsmål, hvad der egentlig skete ved denne arvehyldning. Hvad blev indlemmet i hvad? Blev de gottorpske dele indlemmet i det øvrige Slesvig? Eller kom hele hertugdømmet ind under kronen? Og blev den danske kongelov med dens bestemmelser om arveret via kongehusets kvindelinjer udstrakt til Slesvig? Det blev et problem, da det i 1830'erne begyndte at stå klart, at kongehusets mandslinje ville uddø med Frederik (7.). En gren af den danske kongeslægt, augustenborgerne, hævdede, at Kongeloven ikke gjaldt i Slesvig, og augustenborgerne var nærmest arveberettiget her; og hvis de havde fået deres vilje ville det have medført en sprængning af den danske stat. Også blandt senere historikere har spørgsmålet været omstridt. Kristian Erslev hævdede i 1901 og 1915 på grundlag af indgående kildekritiske studier, at augustenborgerne faktisk havde haft ret, men denne tolkning har ikke vundet ubetinget bifald. Formodentlig har Heiberg skønnet, at disse forhold lå uden for artiklens emne. Måske. Men på den anden side må man sige, at netop fordi Heiberg har præsteret at skrive en så klar, overskuelig og instruktiv oversigt over et kompliceret, men centralt danmarkshistorisk problem, ville inddragelse af dette emne kunnet have været en ekstra håndsrekning til dem, der måtte ønske at sætte sig ind i disse vigtige, men indviklede forhold.

I deres velmagtsdage søgte Gottorp-hertugerne at hævde sig internationalt med de begrænsede ressourcer, de nu en gang havde til rådighed. En måde var ved at støtte kultur og videnskab, bl.a. grundlagdes et universitet i Kiel, og også bestillingen af himmelgloben skal ses i sådan sammenhæng. En anden mulighed var handelsfremstød. Museumsinspektør Søren Mentz skildrer et sådant gottorpsk langdistan-cehandelsprojekt fra 1630'erne, der skulle gøre Gottorp til centrum for handel med importeret silke fra Persien med deraf flydende toldindtægter til hertugen. Mentz sætter projektet ind i en

bred international handelshistorisk ramme og beretter om den gottorpske delegations problemfyldte færd gennem Rusland til Persien og tilbage igen. Vist kom der ingen handel ud af disse anstrengelserne, men alligevel gav forbindelserne med Rusland og Persien Gottorp prestige internationalt set. Og rejsen blev skildret af en af deltagerne, Adam Olearius, i et værk, der vakte international opmærksomhed, da det udkom i 1647. Dette leder til, at vi får en vurdering af rejsebeskrivelser som genre og som historisk kilde. Som sådan fortæller de mere om forfatteren selv og de normer, der rådede inden for den kulturkreds, han hørte hjemme i, end om de faktiske forhold i de lande, rejsen gik til.

I artiklen "*Fra Gottorp til Frederiksborg – historien om en himmelglobus*" giver museumsinspektør Mette Skougaard en museums- og lærdomshistorisk skildring af kunstkammeret på Gottorp og dets funktion samt himmelglobens lange vej fra Gottorp, indtil den i 1879 blev erhvervet til Frederiksborgmuseet. Himmelglobens særdeles imponerende finmekaniske konstruktions- og funktionsmåde er emnet for artiklen "*Hele universet i et blik – Andreas Böschs gottorpske himmelglobus*", forfattet af ingeniør Felix Lühning fra universitetet i Hamborg. Dette kapitel må ifølge sagens natur være meget teknisk i sit anlæg, men himmelgloben bliver dog også sat ind i en bredere videnskabshistorisk sammenhæng. Den var udtryk for det kopernikanske *heliocentriske* verdensbillede: at solen var universets stillestående centrum, hvor om alle planeterne drejede sig. Over for dette verdensbillede stod den *geocentriske* opfattelse, hvorefter jorden var verdens centrum.

Der forekommer en del gentagelser mellem de forskellige artikler, særlig i de to sidstnævnte. Bogen er illustreret med flot gengivne billeder (bl.a. af himmelglobens indre mekanik) og er forsynet med et navneregister. Alt i alt er den udtryk for formidling af høj kvalitet.

Michael Bregnsbo

Kamp og kærlighed – og rædselsvækkende bedrag

Af Karen Steller Bjerregaard, cand. scient. soc. i historie og socialvidenskab

Ole Sohn: I kamp og kærlighed. Elna Hiort-Lorenzens dramatiske liv, Vindrose 2001, (oprindeligt udgivet efter aftale med Dansk Sygeplejeråd, Vindrose 1993), 213 sider, ill., 179 kr.

Elna Hiort-Lorenzens liv var i sandhed dramatisk. Som idealistisk sygeplejerske og glødende kommunist rummer hendes personlige historie træk af det 20. århundredes

sociale og politiske omvæltninger i såvel Danmark som i resten af Europa. Ole Sohns biografiske skildring ligger i forlængelse af hans bog *Fra Folketinget til celle 290* (Vindrose 1992) om Elna Hiort-Lorenzens mand Arne Munch-Petersen. Som DKPs repræsentant i Komintern blev han i 1937 arresteret i Moskva, anklaget for "trotskistisk virksomhed". Han døde i fængslet i Moskva i 1940, men der skulle gå mere end 50 år før Elna fik besked om hans skæbne. De samtaler Ole Sohn havde med hende i forbindelse med bogen om hendes mand, førte til en bog om hendes eget liv, der af gode grunde har været dybt påvirket af uvisheden om ægtefællens skæbne.

Trods mange andre både spændende og vedkommende begivenheder og oplevelser, er det således også denne del af hendes historie, der gør det dybeste indtryk. Nu, vel på den anden side af Murens fald, er det stadig en kilde til foruroliget undren, hvad det var for mekanismer der fik mennesker til at forblive blindt loyale over for totalitære systemer, selv når disse systemer udviste brutalitet ud over almindelig fatteevne. *I kamp og kærlighed* giver ingen endegyldige svar herpå, men fortæller historien om en kvinde hvis liv blev dybt præget af både kampen for social retfærdighed og af den umenneskeligt høje pris hun betalte for at forblive tro mod parti og idé.

Gennem ni kronologisk opbyggede kapitler følger vi Elna Hiort-Lorenzens begivenhedsrige liv. Hun blev født i 1902 i et socialt bevidst borgerligt hjem. De blodige beretninger fra 1. Verdenskrigs slagmarker og tidens sociale omvæltninger i øvrigt var med til at forme drømmen om at blive sygeplejerske. Som kvinde så hun her mulighed for at gøre noget for de syge og svage, men også for at komme ud i verden og, ikke mindst, for at forsørge sig selv. Hun fik elevplads på Sønderborg Statshospital i 1921, og hendes uddannelse blev således gennemført i en tid, hvor sygeplejegeringen i vid udstrækning blev opfattet som et (kvindeligt) kald og ikke et fag. Dansk Sygeplejeråd var – og forstod sig selv som – en standsforening og ikke en fagforening, og netop kampen for faglige rettigheder og faglig identitet kom til at stå centralt i Elna Hiort-Lorenzens (fag)politiske engagement. Bogen rummer mange, om end glimtvis, beskrivelser af den meget interessante periode af dansk sygeplejes historie, hvor bl.a. kampen for statsautorisation blev vundet i 1933.

Hendes politiske holdninger tog dog først form da hun efter endt uddannelse i 1926 kom

til Chile for at arbejde på et børnehospital i hovedstaden Santiago. Her skærpede ikke mindst tilstedeværelsen af amerikanske mineselskaber hendes blik for social uretfærdighed og udbytning. I 1929 var hun tilbage i Danmark og kom til at virke som sygeplejerske ved Københavns Kommunes Svagbørnskoloni på Thorø. Børnene kom fra Københavns brokvarterers usle kår, hvilket yderligere skærpede hendes trang til at medvirke til en fundamental forandring af samfundet. Hun fæstede ikke lid til Socialdemokratiets reformer, og i 1931 meldte hun sig ind i DKP. I protest havde hun samtidig meldt sig ud af Dansk Sygeplejeråd som hun opfattede som en pietistisk tanteforening, men allerede i 1932 meldte hun sig ind igen med det formål at iværksætte en fagopposition og på den måde skabe forandringer indefra.

Herefter tog Elna Hiort-Lorenzens politiske engagement fart, både som energisk opposition i Dansk Sygeplejeråd og som lige så energisk partisoldat. Den sideløbende skildring af hendes to virkefelter afspejler, at Elna også selv opfattede sit faglige og politiske engagement som to sider af samme sag. Hendes partipolitiske engagement blev dog både en drivkraft og en hæmsko i Dansk Sygeplejeråd. Drivkraft fordi hun med en viljestyrke som man kun finder den hos troende mennesker, trods flere nederlag vedblev at kæmpe for faglige rettigheder. Og hæmsko, fordi hendes kontante agitatoriske form og politiske tilhørsforhold i sig selv virkede skræmmende på mange.

Trods det, at Elna Hiort-Lorenzen var optaget af typiske "kvindeområder", fagligt såvel som politisk, har Ole Sohn desværre ikke gjort meget ud af hendes position som kvinde i DKP. I mellemkrigstidens voldsomme kønsdebatter om bl.a. moderskab og kvinders ret til erhvervsarbejde, spillede Arbejderkvindernes Oplysningsforening, hvor flere kommunistiske kvinder var aktive, en slagkraftig rolle. DKP havde imidlertid et temmelig ambivalent forhold til særskilte kvindespørgsmål, dels fordi det kom på tværs af forestillingen om enhed og klassekamp, og dels fordi idealet om kvinden i hjemmet også var virksom i kommunistiske kredse. Elnas engagement i bl.a. seksualspørgsmålet berøres kun i forhold til Dansk Sygeplejeråd, som tog afstand fra det, men det kunne have bidraget til en dybere forståelse af hendes engagement at få belyst hvordan hun oplevede og forholdt sig til kvindepolitiske spørgsmål både i forhold til partiet og i forhold til sin egen rolle heri.

Elna Hiort-Lorenzen og Arne Munch-

Petersen lærte hinanden at kende gennem partiet og den respekt de nærrede overfor hinanden i arbejdet udviklede sig til et kærlighedsforhold. I 1936 giftede de sig for sammen at drage til Moskva, han som DKPs repræsentant i Komintern, hun som studerende ved Leninskolen. De glædede sig til denne bryllupsrejse til revolutionens hjerte. De kom til at bo på Hotel Lux, der var tilholdssted for tilrejsende kommunister fra hele verden, og Elna oplevede den politiske skoling, mødet med de idealistiske arbejdere og de store folkemøder som vederkvægende. Gennem 1930'erne var Elna blevet dybt engageret i det antifascistiske arbejde og var, med falske pas syet ind i hofteholderen, beredvilligt draget af sted gennem det nazistiske Tyskland for at hjælpe trosfæller til Danmark. Udbruddet af den spanske borgkrig i sommeren 1936 optog alle og styrkede dem i troen på kampen mod fascismen – en tro der med indgåelsen af Hitler-Stalin pagten i 1939 blev sat på en hård prøve.

Under deres ophold i Moskva var Stalins processer mod de såkaldte folkefjender i fuld gang, og også på Hotel Lux oplevede man de natlige afhentninger. Elnas stille undren over arrestationer af folk som hun kendte som loyale og partitro kommunister, blev dog fejlet til side af hendes tro på Stalins nødvendige og retfærdige justits, og med sig hjem til Danmark bragte hun og Arne vidensbyrd herom.

Kort efter deres hjemkomst måtte Arne imidlertid tilbage til Moskva for at færdiggøre arbejdet, og også Elna pakkede atter sin kuffert, denne gang for at drage til Spanien i forbindelse med humanitært arbejde til støtte for folkefrontsregeringen. De så aldrig hinanden igen. I Spanien blev Elna arresteret, mistænkt for at være spion for Franco(!), og efter måneders fangenskab vendte hun hjem, blot for at finde ud af, at Arne ikke var der. Hermed startede årtiers fortvivlet uvished og søgen efter svar. Beskrivelserne af Elnas nøgternhed og fastholdelse af, at Arne sikkert var udsendt på vigtige hemmelige missioner for Komintern, er hjerteskrærende. DKPs daværende formand Axel Larsen, der var en god ven af Elna og Arne, vidste allerede i 1938 besked med Arnes arrestation. I 1950, efter krigen hvor Elna som illegal kommunist havde været aktiv i modstandsarbejdet, fik han oplysninger om, at Arne var død ti år tidligere, men han fortalte aldrig noget af dette til Elna. Oprulningen af dette bedrag er rædselsvæk-

kende læsning. De næste mange år opbyggede Elna et dobbeltliv. Udadtill var hun aktiv kommunist og ambitiøs sygeplejerske. Hun blev forstanderinde på Nykøbing Sjælland Sygehus og fortsatte sit engagement i især sygeplejelevernes vilkår. Men indadtill kæmpede hun med savnet og uvisheden. I sommeren 1990 fik hun, 88 år gammel, af en ung sovjetisk diplomat overbragt kendsgerningerne omkring sin mands arrestation og død.

I Ole Sohns skildring af Elna Hiort-Lorenzens liv fornemmer man et forsøg på den vanskelige kunst det er at forholde sig loyalt og indlevende til et menneskes livshistorie og samtidig ikke lade denne empatiske tilgang stå i vejen for kritiske vurderinger. Det er i stor udstrækning lykkedes. Sohn beskriver nuanceret den berusende og identitetsskabende fællesskabsfølelse, der kunne (og kan) få mennesker til at føle, at deres indsats ikke bare gav mening i deres eget liv, men også indgik i en højere sags tjeneste. Forståelsen af denne følelse af meningsfuldhed er helt afgørende for at begribe det totalitæres tiltrækningskraft. Forfatterens egen baggrund som DKPs formand har måske bidraget til den loyalitet hvormed han lader Elna Hiort-Lorenzens historie balancere mellem tilbageblikkets bitterhed og samtidige fastholdelse af at have levet et meningsfuldt liv.

I samme åndedrag må det dog samtidig påpeges, at man i nogle passager savner en forfatter med større kritisk distance til sit stof. Ikke med det formål at fordømme Elna Hiort-Lorenzen, men for kritisk at forholde sig til de sproglige retoucheringer der også præger historien og enkelte steder tillige synes at være forfatterens egne. Når det eksempelvis fremføres, at Arne Munch-Petersen var "offer for en misforståelse", er det efter min mening en udlægning, der kun giver mening hvis man accepterer de "rationaler" som udrensningssprocesserne hvilede på. Det er muligvis en misforståelse at stemple en overbevist stalinist som trotskist, men det kan aldrig bortforklare, at Arne Munch-Petersen, såvel som Elna Hiort-Lorenzen, blev ofre for den fundamentale paranoia og brutalitet der gennemsyrede det system som de begge havde levet og åndet for. Det blev deres skæbnes bitre ironi, og Ole Sohns skildring heraf er, trods disse indvendinger, et fint bidrag til en ellers til tider formørkende debat om opgøret med sovjetkommunismen.

Karen Steller Bjerregaard

Fællesnordiske studier i kirkehistorie – efter 1945

Af Jens Rasmussen, ph.d., hospitalspræst ved Odense Universitetshospital

Jens Holger Schjørring (red.): Nordiske Folkekirker i opbrud. National identitet og international nyorientering efter 1945. Aarhus Universitetsforlag, 2001, 548 sider, 348 kr.

Nordiske Folkekirker i opbrud er et fælles nordisk projekt, som „er gennemført inden for rammerne af satsningsområdet „Norden og Europa“, finansieret af Nordisk Ministerråd“ (s. 5). Der er virkelig tale om et brugbart værk på 548 sider, idet de 35 nordiske kirkehistorikers artikler er blevet føjet ind i en helhed under kyndig ledelse af kirkehistorisk professor ved Århus Universitet J.H. Schjørring.

Artiklernes indbyrdes sammenhæng er blevet sikret gennem en metodisk eksponering på tre niveauer: Før det første: Tiden – de politiske og samfundsmæssige forholds påvirkning af de interne nordiske kirkelige forhold og samtidig relationerne i økumenisk, europæisk og international sammenhæng. Dernæst for det andet: Stedet – en beskrivelse og analyse af de enkelte landes fælles forudsætninger og deres forskelligheder, hvor man samtidig har tilstræbt gensidige organiske bevægelser mellem det regionale plan, det nationale plan og det internationale plan. Endelig for det tredje: Sagen – den historiske beskrivelse er således skildret ud fra syv emner, som også bestemmer bogens indholdsfortegnelse med syv afsnit: 1) Virkelighedsbilleder efter krigen; 2) Folkekirke – nødhjælp – velfærd; 3) Folkekirkens orden og de politiske partier; 4) Vækkelsestradition i en sekulariseret tidsalder; 5) Skole og kirke i et pluralistisk Norden; 6) Folkekirke, økumenik og internationalisering; 7) Teologisk nyorientering om folkekirken.

I det første afsnit tages der udgangspunkt i det nordiske bispemøde i København i 1945. Trods de nordiske landes forskellige vilkår under verdenskrigen var der tale om fælles erfaringer. Men der var også nag mellem de nordiske søsterkirker. I Norge var man utilfreds med, at den finske kirke i Hitlerårene havde samarbejdet med den officielle tyske kirkeledelse i stedet for at knytte sig til den tyske opposition i Bekendelseskirken. I Danmark var danskerne stødt over, at Island under besættelsen i 1944 havde erklæret sig for en selvstændig republik.

Krigen havde forandret verden, og det betød forandringer i de nordiske kirker med nye rammer og vilkår for de nordiske kirkers liv. Opgø-

rene efter krigen var i Danmark og Norge især præget af et retsopgør, mens man i Sverige og Finland talte om en skyldsproblematik og nedrustning (pacifisme). De sidstnævnte perspektiver blev fortsat i bogens andet afsnit om nød og velfærd, hvor formidling af nødhjælp indgik i forsoningen oven på krigens umenneskelighed.

I det tredje afsnit drejer det sig om folkekirkerne og de politiske partier. Kun i spørgsmål om demokratiske rettigheder, som f.eks. ligestilling, blandede de politiske partier sig i interne kirkelige forhold. I Sverige blev en komplet lov om religionsfrihed først gennemført i 1951 med Rigsdagens hjælp. I alle de nordiske lande fik kvinderne adgang til præsteembederne efter pres eller initiativ fra de politiske institutioner. Stærkest modstand eksisterede i de norske og de svenske folkekirker. I sidstnævnte kirke førte det ligefrem til en længerevarende splittelse. Nemtest gik det i Danmark, da Rigsdagen i 1947 med stor enighed vedtog at åbne op for kvindelige præster. Men som ved al lovgivning var den personlige frihed væsentlig i trosspørgsmål. I Danmark vedtog man også en „fritagelsesparagraf“, således at ingen ville tvinge en dansk biskop til ordination. Fyns biskop Hans Øllgaard var den første, som ordinerede kvindelige præster i Danmark i 1947.

Selv om stat og regering var tilbageholdende med indblanding i de nordiske folkekirkers interne forhold, så medførte den øgede demokratiseringsproces efter 1945, at de nordiske kirker gennemgik en strukturforandring. Således har de fleste nordiske folkekirker gennemført synodale ordninger, tydeligst i Sverige, der oprindeligt omkring 1945 havde den mest konservative statskirke, men nu (2000) har gennemført en direkte adskillelse af stat og kirke. I Sverige gik udviklingen i ryk med stor splittelse til følge. I Danmark var udviklingen mere en tilpasning, hvor man har bevaret Grundlovens oprindelige kirkeordning (fra 1849). Denne ordning har udviklet sig med en flad struktur, hvor demokratiet alene er indført på regionalt niveau (sognemenighedsråd fra 1903), der med årene har fået mere og mere kompetence i et lovbegrænset selvstyre.

I fjerde afsnit behandles vækkelserne efter 1945. Mens vækkelsesbevægelserne i Danmark (Grundtvigianisme og Indre Mission) havde toppet før anden verdenskrig, så møder vi i Finland og Norge et opsving for vækkelserne, fordi man der især var ramt af økonomiske og sociale pro-

blemer i kølvandet på krigsårene. Vækkelsens folk havde taget socialt ansvar under krigen og betonedede nationale værdier og sammenhold, hvilket gjorde, at disse folk efter krigen virkede troværdige, når de talte om nødvendigheden af en religiøs folkevækkelse. I Sverige lykkedes det ikke at fastholde vækkelserne inden for folkekirkenes rækker, og der skete en kraftig opløstning af frikirker. På Island var det især Pinsebevægelsen som vandt frem efter 1945.

Trods vækkelsernes udvikling i Norden, var det tidens sekularisering som satte dagsordenen. Det kan iagttages i det femte afsnit om skole og kirke, hvor udviklingen førte til en opløsning af skolens stærke konfessionelle binding til kirken – men stadig var kristendomskundskab en del af skolens undervisning.

Der er ingen tvivl om, at krigserfaringerne, hvor de nordiske lande befandt sig i forskellige situationer, fik betydning som en samlende faktor, både på det nordiske plan og i en større økumenisk sammenhæng. Herom i det sjette afsnit.

Til slut behandles teologiens forhold til kirken. Her skal fremdrages professor Jens Holger Schjørings artikel: „Den danske folkekirke i teologisk belysning“ (s. 494ff.). I denne artikel møder vi de kendte danske teologer P.G. Lindhardts, R. Prenters, K.L. Løgstrups og K. Thannings teolo-

gier og filosofier, og fornemmer hvorledes deres tanker fik stor indflydelse på udformningen af den danske fladkirkelighed, som af nogen opfattes som et problem, men som under alle omstændigheder gør folkekirken nærværende på et folkeligt niveau.

Bogen er værd at læse. Der gives et godt overblik over de nordiske folkekirker. Artiklerne dækker de fem nordiske lande: Sverige, Norge, Finland, Danmark og Island. Men Færøerne er ikke glemt. Færøerne er således repræsenteret med en kort samlet artikel i slutningen af bogen.

Bidragyderne har koncentreret sig om deres egen tid efter 1945, og er derfor samtidige med det anvendte kildemateriale. Det er en mangel ved denne bog, at der ikke findes detaljerede notehenvisninger. Der er desværre alene generelle henvisninger efter hver artikel, og det begrænser muligheden for et klart overblik over det anvendte kildemateriale, som må være ganske nyt og derfor af interesse for forskere. Hvilke arkivalier er anvendt? På hvilke arkiver? Er kilder offentliggjorte? Er det officielle dokumenter, mødereferater eller private skrivelser? Bruges håndoptagelser eller moderne medier? osv. Disse mangler er en væsentlig anke ved bogen. Derfor må denne bog nærmest karakteriseres som en håndbog i Nordens kirkehistorie efter 1945, og kan som sådan finde god anvendelse.

Jens Rasmussen

Kønsmagt under forandring, kontinuitet og brud

Af Biljana Eva Muncan, stud. mag., Institut for Historie, Københavns Universitet

Anette Borchorst (red.): Kønsmagt under forandring. Magtudredningen, forfatterne og Hans Reitzels Forlag A/S, København 2002. 270 sider. 225 kr.

Kønsmagt under forandring giver en bred vifte af bud på hvordan magten fordeles sig mellem de to køn i dag og hvordan denne kønnede magtforskel kan forklares. Baggrunden for antologien er Folketingets beslutning fra 1997 om at igangsætte en dansk magtudredning, hvori køn blev inddraget på opfordring af Ligestillingsrådet. Det er lykkedes redaktøren at få samlet forskellige metodiske og disciplinære tilgange og at præsentere en antologi med både empirisk og teoretisk bredde. Bidragsyderne til antologien kommer fra fagområderne antropologi, historie, psykologi, statistik og statskundskab.

Bogen må ses som et fagligt indlæg i den danske kønsdebat. Artiklernes fælles omdrejningspunkt er en kritisk evaluering af den danske lige-

stilling. Hoveddiskussionen er forandringernes betydning for kønnenes magt og indflydelse i samfundet. De forskellige forfattere angriber denne problematik med udgangspunkt i forskellige genstandsområder med forskellige teoretiske redskaber. Artiklernes samfundsmæssige og empiriske forankring giver et dybere og mere nuanceret indblik ikke kun i kvinders liv og vilkår, men også i ligestillingen og kønsbegrebet. Artiklerne spænder fra at beskæftige sig med prostitutions- og ægteskabslovgivning, elitens kønssammensætning til hverdagsliv og etnicitet.

Hvordan ser ligestillingen så ud i dag? Antologiens udbud er som sagt stort og derfor vil jeg kun nøjes med at omtale nogle af artiklerne. Bogens samlede konklusion er at der tale om både brud og kontinuitet. Der er sket markante forandringer i kønsrelationerne. Kvinder er politisk repræsenteret, der er bedre og mere lige vilkår og forhold på arbejdsmarkedet, f.eks. institutionsdæk-

ning for børn og barselsorlov, men det er stadig mænd der udgør eliten som flere forfattere fremhæver. Kvinders andel i eliten er ifølge Peter Munk Christiansen, Birgit Møller og Lise Tøgeby kun på 12%. Mænd har lettere ved at få lederstillinger både på vidensområdet, i det private erhvervsliv og i politik og besidder derfor størstedelen af den politiske og økonomiske magt der afgør samfundets udvikling og styringsretning.

Lise Højgaard giver med sit bidrag ”*Magtens køn – kvinder og mænd i toppositioner inden for erhvervsliv, offentlig administration og politik*” en god redegørelse for den lave repræsentation af kvinder i den samfundsmæssige elite. Højgaard undersøger betydningen af forskellen mellem politisk og økonomisk magt for topstillingernes skæve kønsfordeling ved at se på tre sektorer: erhvervsliv, offentlig administration og politik. Mens der stort set er tale om kontinuitet på det økonomiske område hvor mænd i det private erhvervsliv besidder 95% og i den offentlige administration 85-90% af lederposterne, er der en mere ligelig kønsfordeling på det politiske område hvor kvinder udgør 37% af Folketingets medlemmer og 43% af regeringens medlemmerne (*Kvinder & Mænd* (1999). København: Danmarks Statistik & Ligestillingsrådet. *Kønsmagt under forandring*, s. 107). Ved at undersøge og sammenligne kvindelige og mandlige lederes adgangsbetænelser og livssituation diskuteres forskellene mellem de tre sektorer. Højgaard konkluderer at adgangsbetænelserne (social baggrund, uddannelse og karriere) er omtrent de samme for kvindelige og mandlige ledere, men når det kommer til deres aktuelle livssituation med familie, børn og arbejdsfordeling i hjemmet ser billedet meget anderledes ud. De fleste mandlige ledere deltager ikke i den familiereleterede arbejdsbyrde og kan derfor involvere sig i deres arbejde, mens de kvindelige ledere må påtage sig arbejdsopgaverne i hjemmet samtidig med de har et krævende arbejdsliv. Men der er som nævnt stor forskel mellem sektorerne. Blandt kvindelige ledere er det primært de kvindelige politikere som lever op til det traditionelle kønsbillede, hvorimod de kvindelige erhvervsledere laver lige så lidt i hjemmet som de mandlige erhvervsledere. Kvindelige erhvervsledere har derudover en lav ægteskabsrate og færrest børn. Til den køns-mæssige sammenligning er de mandlige erhvervsledere oftere gift og har børn. I den politiske sektor hvor andelen af kvindelige ledere er højst er der således større forhandlingsrum for en kønnet positionering mens det for erhvervssektoren er sværere for kvinderne at positionere sig efter det konventionelle kønsbillede, og de må i højere grad

fravælge familieliv hvis de vil tops. Højgaard mener at det generelt gælder for alle kvindelige ledere at de bliver nødt til at vælge ikke-konventionelt og forhandle plads til sig selv i en mandsdomineret verden, men hvis de kvindelige leders andel skal stige er det afgørende, som den politiske sektor er et eksempel på, at der også er muligheder for at positionere sig kønskonventionelt.

I den akademiske verden gør den samme kønnede magtforskel sig gældende. Cathrine Hasse, Inge Henningsen og Dorte Marie Søndergaard giver med deres bidrag ”*Køn og magt i akademien*” en både provokerende og nyskabende måde at anskue og forstå den skæve kønsfordeling i den akademiske verden. Deres kombination af en antropologisk og poststrukturel kulturanalyse med afsæt i empiriske undersøgelser af kvindelige fysikstuderende er vellykket og giver et frugtbart resultat. Hasse m.fl. mener at det er nødvendigt at undersøge de subtile dynamikker der gør sig gældende når kvinder og mænd vurderes i universitetsverden. Forfatterne problematiser universitetsverdens ufravigelige objektivitet og fremhæver seksualiseringen af kvinden som én blandt mange former for kønnede eksklusionsmekanismer der opererer i den akademiske verden. Kvinden opfattes gennem seksualiseringen som anderledes og ikke-faglige, til forskel fra manden. Denne mekanisme gør det sværere for kvinder at blive ansat og få ledende stillinger i universitetsverdenen.

Kønsmagt under forandring er et vellykket fagligt bud på hvordan den danske ligestilling og kønsrelationerne kan anskues og forklares. Antologien har ikke til hensigt at formulere ”den store fortælling”, men fornår med sine analyser af ligestillingens og kønsbegrebets udvikling samt kontekstbundne og empiriske undersøgelser alligevel at skabe en god sammenhæng. Bogens force er dens mange og nuancerede forklaringer på brud og kontinuitet i kønnenes ligestilling. Med et forklaringspektrum fra en skandinavisk ligestillingsmodel med velfærdsstaten som primus motor til antropologiske kulturanalyser og diskursteoretiske analyser af køn og magt, undgår antologien den socialkonstruktionistiske tendens til kun at vise kønsbegrebet som et sprogligt fænomen. Bogen giver i stedet en samlet faglig og politisk brugbar forståelse af ligestillingen og kønsbegrebet.

Der synes at være et stykke vej endnu til ligestilling og en sober kønsdebat er både aktuel og nødvendig. Antologien bidrager netop med en faglighed der længe har været savnet i denne henseende og både mænd og kvinder vil have glæde af at læse den.

Sære sager i danske samlinger (II): En håndfuld visne blade

Af Michael Sterll, mag. art., Botanisk Museum

L angt de fleste af Botanisk Museums herbarieark er placeret efter den botaniske systematiks komplicerede regler. Sådan er det Verden over; hvis jeg blot kender et taxons placering i København, kan jeg uden større besvær finde den tilsvarende plante i herbariet i Rio de Janeiro. En anelse idealiseret, men alligevel.

Men ind i mellem optræder planter, der er placeret uden for al botanisk systematik. Ikke fordi botanikerne ikke kan finde ud af at sætte dem på plads, men fordi historikerne insisterer. De opbevares ofte i særlige brand- og bombesikre skabe, der leder tanken hen på Nationalbankens bokse og er omgærdet af tilsvarende ritualer.

De specielle historiske herbarier er som regel knyttet til én bestemt person eller begivenhed og har derfor undgået at blive splittet op i enkelte ark efter slægt og art og fordelt i de mange skabe. Da generalherbariet i København hører til de store og gamle, indgår der da også en række historiske herbarier. Eksempelvis det lille herbarium, som den kun 8-årige prins Christian – den senere Chr.VIII – opstillede omkring 1795 under kyndig vejledning af sin lærer H.S. Holten.

Imellem de virkelig store skatte er det værd at nævne Georg Marcgraves (1610-44) brasilianske herbarium, der i 1653 blev indkøbt af Ole Worm. Det er et bogherbarium i fornem indbinding, der måler 44×28×14cm og rummer 173 ark og 175 arter, hvor planterne er beskyttet af et passepartout. Værket er i god stand, og de mange tørrede planter er forbløffende velbevarede. I modsætning til så mange andre historiske herbarier kan Marcgraves fortsat benyttes til sit oprindelige formål, og det betyder andet og mere end blot at demonstrere, hvad en ung, tyskfødt naturhistoriker i årene omkring 1640 kunne finde i omegnen af Recife.

I årene 1624-54 gennemførte Det hollandske vestindiske Kompagni en erobringsskridt med efterfølgende besættelse af store dele af det nordøstlige Brasilien. I 1636 blev Johann Moritz von Siegen-Nassau udnævnt til generalguvernør for området,

og han medbragte en større samling af tidens mest velanskrevne forskere og kunstnere for at dokumentere Den nye Verden og dens beboere.

Det er i princippet ikke vanskeligt at forstå et herbarium som historisk kildemateriale, men når vi skal forestille os, hvad en sådan samling visne blade kan fortælle historikere og historisk interesserede, bliver det straks sværere. I virkeligheden er det da heller ikke så meget de tørre blade, der interesserer, som "omgivelserne". Jeg har selv med stort udbytte beskæftiget mig med herbarier, hvor størstedelen af plantematerialet for længst var blevet bytte for grådige vegetarer. På et herbarieark er der foruden selve planten oftest et væld af notater: om indsamler, om tid og sted, om senere forskeres brug af materialet. Og udenom finder vi en ring af supplerende kildemateriale: om indsamlerens liv og bedrifter, om tilblivelsessituation og omstændigheder.

Det er kun, når orkestret spiller sammen, at vi hører symfonien. Det forudsætter kontekstualitet.

Når en ung og energisk naturhistoriker bliver sluppet løs i et nyt og ukendt land, kan vi formode, at han kaster sig over det nye og ukendte. Det gjorde Marcgrave da også, men ikke bare. Af de 138 sikre taxa stammer de 120 fra det nye land, 7 af dem hører oprindeligt hjemme i andre dele af Amerika, mens hele 11 er fra Den gamle Verden. Planter som hollænderne, portugiserne eller måske endog de første afrikanere havde medbragt. En sær blanding for en moderne feltbotaniker, men i perfekt harmoni med Johann Moritz' forestillinger om i den nye koloni at skabe det virkelige Utopia, hvor nyt og gammelt mødtes i perfekt harmoni. Den forestilling afspejler det gamle herbarium ganske som Eckhouts berømte billedserie på Nationalmuseet og Marcgraves monumentale *Historia naturalis Brasiliae* på Det Kgl. Bibliotek.

Marcgraves herbarium er mere end et udsnit af Brasiliens flora omkring 1640. Det er et politisk manifest om en drøm.

Michael Sterll